

MUSIKEN I SVERIGE

Band I. Från forntid till stormaktstidens slut 1720

Del 1. FORNTID OCH MEDELTID

Kapitel 1. Upptakter

Forntiden (*Cajsa S. Lund*)

Bakgrund till medeltidens musik (*Ann-Marie Nilsson*)

Musik traderad och bevarad (*Ann-Marie Nilsson*)

Huvudredaktör: Leif Jonsson

© Bokförlaget T. Fischer & Co och

Kungl. Musikaliska akademien 1994

ISBN 91 7054 700 9

Kungl. Musikaliska akademien skriftserie nr 74:I

ISSN 0347-5158 (ISBN 91-85428-82-5)

Grafisk formgivare: Lars E. Pettersson

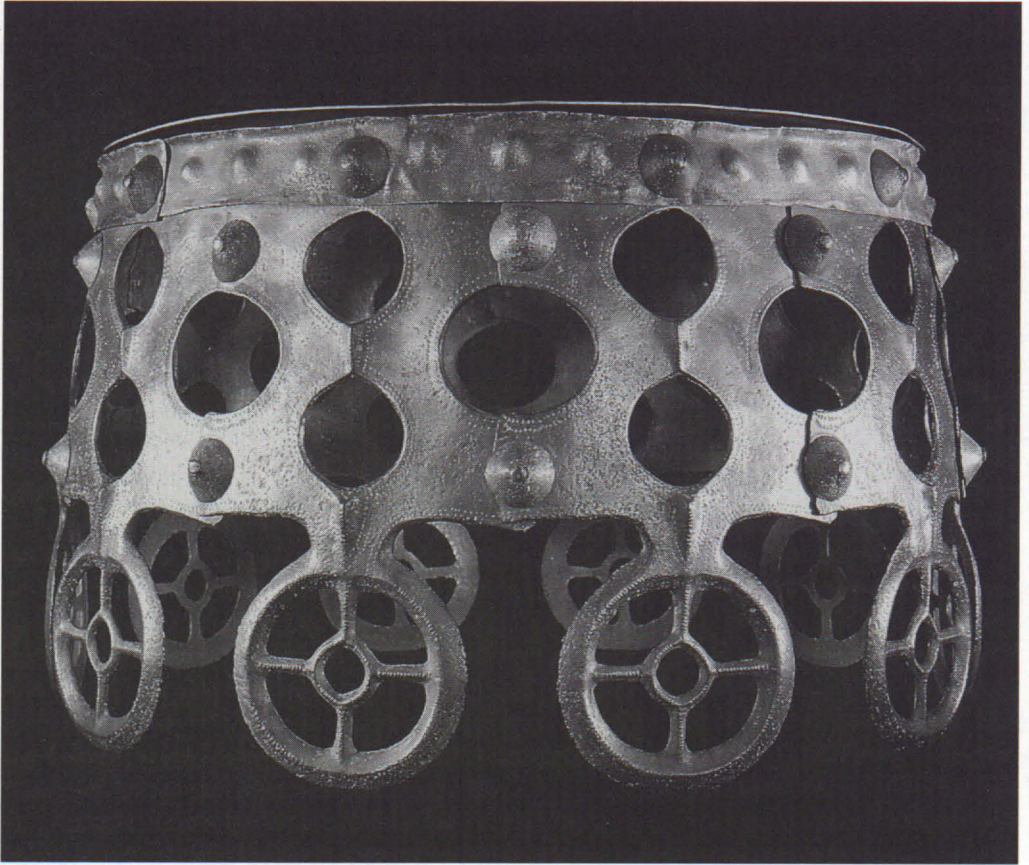
Fälths Tryckeri, Värnamo 1994

Digitaliserad med tillstånd av förlaget

FORNTID OCH MEDELTID

En bronskiva med tillhörande ställning av brons hittades 1847 i en mosse vid Balkäkra nära Ystad. Ca 3 500 år gammalt är detta för vårt land enastående fynd. Ett nästan identiskt föremål har hittats i nuvarande Ungern. Båda föremålen är gjutna i samma verkstad, förmodligen i Centraleuropa. Balkäkraföremålet tros ha använts i bronsålderns kultiska och rituella ceremonier. Men det finns olika idéer om vilken uppgift det hade: var det ett bärbart fältaltare, en symbol för den livgivande solen, ett brännglas som fångade upp solens strålar, en offerskål eller ett ljudredskap? Om man nu slagit på föremålet för ljudets skull har det varit en s.k. slagskiva eller »gong» (Lund 1993 s. 229).
 Bilden visar en replik av originalföremålet som utförts med elektrotypi av Dag Hartman 1992.
 (Foto Lucas Gölén.)

1. UPPTAKTER

FORNTIDEN

Människans historia är präglad av kampen för tillvaron, en kamp förd med ständigt nya medel. Ljuden är ett av dem – och kanske ett av de första som medvetet utnyttjades. Med hjälp av hörseln har människorna orienterat sig i sin omgivning. Olika ljud har gett livsnödvändig information om vad som skett eller skall ske, och med örat har man identifierat röstklanger och andra läten. Ljud som kunde tolkas som betydelsefulla användes som orientering i tillvaron. Denna aspekt på ljudets användning är aktuell musikhistorien igenom, fastän den inte beaktas så mycket i musikhistorieskrivningen.

Studier av sättet att använda ljud hos folkgrupper världen över, såväl i historiskt som etnografiskt och etnologiskt perspektiv, kan ge oss olika idéer om varför och i vilka sammanhang ljud användes i våra forntida samhällen. Arbete som kräver tid och kraft underlättas om arbetet ordnas i rytmiska mönster; jägare lockar till sig byte genom att härma läten; folk meddelar sig med varandra över långa avstånd genom olika akustiska signalspråk, och även med sina tamdjur har människorna lärt sig att kommunicera på liknande sätt.

Musik, sång och dans utgör ofta de viktigaste elementen i kult och andra riter. Därtill har ljuden ansetts ha magisk kraft att påverka såväl naturen och makterna som människorna själva. Vi bör kunna utgå ifrån att sådana föreställningar även gällde i vår egen forntid, där ljudinslag torde ha spelat en avsevärd roll i såväl ceremoniella och magiska handlingar som i praktiskt arbete. Att använda »musik» som enbart nöje eller estetisk stimulans var däremot mindre vanligt och även kringskuret av taburegler, men vi vet inte så mycket om sådana förbud. Tilläts man roa sig med signaltrummor och lockpipor? Kunde bronslurar blåsas när som helst, av vem som helst och hur som helst? En del ljudredskap var kanske viktigare som statussymboler eller materiell egendom. Somliga ljudredskap kan i vissa fall ha uppfattats som föremål med magisk eller läkande kraft.

Musik har funnits lika länge som det funnits människor. Den musikantropologiska forskningen om människor i s.k. naturfolkliga samhällen har inte stött på någon folkgrupp på jorden som inte uppvisat någon form av musik. Musikantropologer betraktar musik i sitt sociala och kulturella sammanhang. Intressanta blir då även sådana ljudförlopp som utformats främst för praktiska eller kultiska ändamål och som ofta i bara ringa grad eller inte alls har som uppgift att förnöja. För att över huvud taget kunna bedriva en fruktbar forskning om våra tidiga förfäders musik måste vi lösgöra oss från musikbegrepp, bundna till vår egen tid och kultur, och i stället försöka föreställa oss forntidens ljudmiljöer utifrån hur dessa eventuellt speglas i de ljudredskap som finns bevarade.

Uppdelningen i religiöst-magiska, praktiska och underhållande användningsområden bör ses mera som ett analytiskt hjälpmedel än som beskrivning av faktiska förhållanden. Ofta samverkar olika funktioner i en och samma handling. Dessutom kan samma typ av ljudproduktion ha olika betydelser beroende på sammanhanget. Detta kan vi i dag iaktta hos såväl utomeuropeiska folkgrupper som i folklig tradition. Rimligtvis gällde samma förhållanden i vår forntid, och även senare.

Närmare om periodindelningen

Sveriges forntid omfattar omkring 12 000 år. Med »forntid» – eller förhistorisk tid – avses ett tidsskede utan skriftkultur som kan ge upplysningar om dåtidens händelser. I Norden förekom visserligen under vår forntids yngre skede den s.k. runskriften, en alfabetisk skrift som man använde på trä, ben, metall och sten. En av de äldsta kända daterbara runinskrifterna i Sverige finns på ett gotländskt spjutblad och är från 200-talet e.Kr. Dessa tidiga skriftkällor ger dock bara fragmentariska upplysningar om personer och händelser.

Omkring 13 000 år f.Kr. började den senaste inlandsisen smälta bort från Sydsandinavien och successivt ersättas av växtlighet och djurliv, och två tusen år senare var isen på väg att definitivt försvinna från Skåne. Så snart det var möjligt för människor att livnära sig där vandrade undan för undan större eller mindre grupper in i landskapet. Dessa människor var i första hand storviltjägare med renen som främsta byte, och de hade sedan länge haft sina jaktstationer rätt nära den dessförinnan relativt stabilt belägna isranden. Nu utökade de sina jaktterritorier genom att följa efter viltet när detta började följa den vikande iskanten mot norr. Emellertid är det först från tiden efter 10 000 f.Kr. som en någorlunda oavbruten samhällsutveckling kan påvisas i denna sydliga del av det forntida Sverige. Först omkring 6800 f.Kr. var hela det område som motsvarar det nutida Sverige fritt från inlandsisen.

Vi uppdelar vanligtvis vår forntid i stenålder (ca 10 000–1800 f.Kr.), bronsålder (ca 1800–500 f.Kr.) och järnålder (ca 500 f.Kr.–1050 e.Kr.). Denna gamla indelning har dock på senare tid börjat ifrågasättas av arkeologer. Trots att råvarorna sten, brons och järn inte utgör något rimligt indelningskriterium har denna indelning, som under förra delen av 1800-talet innebar ett genombrott för fornforskningen, blivit bestående. Den har visat sig vara en praktiskt mycket användbar grund för ett isärhållande av forntidens olika skeden, som rymmer skilda levnadsätt och livsvillkor: äldre stenåldern med jägar-, fiskar- och fångstkulturer övergår i yngre stenålder, en period då åkerbruk och boskapsskötsel tillkommer, vidare bronsåldern som kan betraktas som en direkt fortsättning av föregående skede, men där enstaka föremål av brons tillkommer. Järnålderns inträde sammanfall med en klimatförsämring som kom att få betydelse för levnadsvillkoren i Norden.

Yngre järnålder är folkvandringarnas tid i Europa, då förbindelser mellan Skandinavien och kontinenten, vilka hade fått vila under tidig järnålder, återupptogs. Järnålderns två sista århundraden (ca 750/800–1050 e.Kr.) utgörs av den s.k. vikingatiden, som innebar utfärder, främst i österled längs de ryska floderna. Kontakterna gick också i motsatt riktning: de första missionärerna kom till Norden. Kristendomen ersatte under tidig medeltid alltmer och så småningom den gamla asatron. Enligt gängse arkeologisk praxis infaller gränsen mellan vår forntid och medeltid åtskilligt senare i rikets större, nordligare delar än i Sydsverige upp t.o.m. Svealand, där gränsen brukar sättas år 1050.

Arkeologi och forntidsmusikforskning

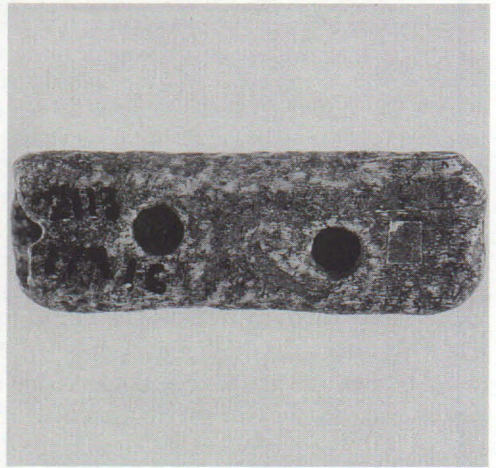
Arkeologin har kunnat besvara allt fler frågor om människorna, deras ekonomiska villkor och sociala liv i olika forntida miljöer och samhällen. Detta har varit möjligt genom att man utnyttjat metoder och resultat från en rad andra vetenskaper, både naturvetenskapliga och humanistiska. Somliga frågor är det emellertid omöjligt att få fullgoda svar på. Dit hör givetvis problem som rör den forntida musiken. Forntidens instrumentljud och röster har ju tystnat för länge sedan, och varken noter eller bokskrift finns som kan berätta om klingande verklighet under dessa fjärran tider. De källor som står till buds i sammanhanget är arkeologiska fynd, alltså indirekta materiella spår efter en förmodad musik. Några skriftliga källor finns dock som komplement.

I den tidiga fornmusikforskningen intog Sydskandinaviens bronslurar naturligt nog en särställning. De första sex fynden gjordes redan 1797 (Danmark). Plötsligt ställdes man inför en hel grupp av forntida instrument som tycktes tala om en oväntad, högutvecklad musikkultur hos våra tidiga förfäder för ungefär 3 000 år sedan, samtidigt som de vittnade om en långt driven skicklighet på bronsgjutningens område. Självfallet kom dessa lurar att omedelbart intressera både musikforskare och arkeologer (Lund 1987, samt där anförd litteratur). Ansatser till forskning även kring andra forntida ljudredskap än bronslurarna bedrevs sporadiskt tiden därefter.

(forts. s. 28)

FLÖJTER

*Tre arkeologiska fynd av forntida flöjter i Sverige:
Birka-flöjten (överst, foto S. Hallgren), Falköpings-flöjten och en lockpipa
(Skaraborgs länsmuseum).*

Flöjter av ben som kunnat dateras så tidigt som till stenåldern har påträffats bl.a. i Falköping. Den s.k. Falköpings-flöjten (ca 2300–1800 f.Kr.) är ca 3 cm lång och saknar fingerhål. Den är en spaltflöjt, d.v.s. av blockflöjstyp, där luften strömmar genom en luftspalt mot en kant på uppskärningen. På en kantflöjt däremot blåser man direkt mot kanten på anblåsningssöppningen, som på en modern tvärflöjt.

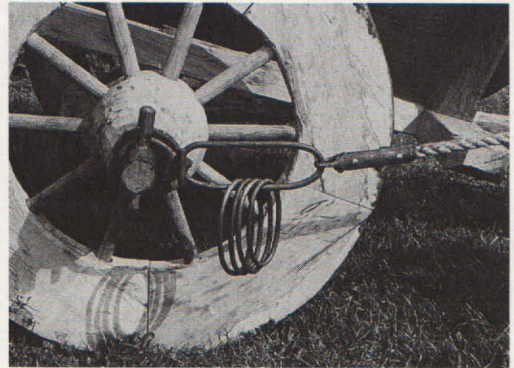
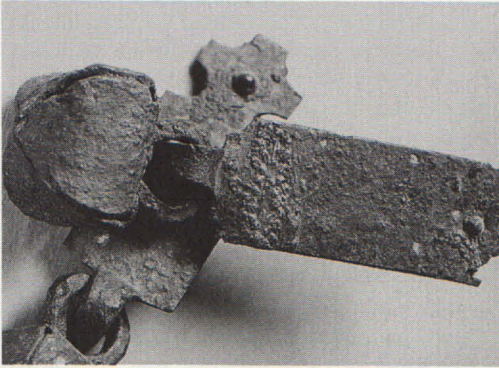
Ett bronsåldersföremål som av arkeologer

tolkats som prydnad (eller som nålhus) har visat sig fungera bra som flöjt. Kanske har den använts som lockpipa vid jakt – utterns läte kan framkallas på föremålet, och i den del av södra Sverige där föremålet legat, skall uttern ha varit vanlig under bronsåldern.

Ytterligare en flöjt, som grävts fram i Birka på Björkö i Mälaren, har daterats till vikingatiden – ca 800–900 e.Kr. Det är en benflöjt, 14,4 cm lång, med två fingerhål. Även denna är en spaltflöjt.

BJÄLLERKLANG OCH RASSEL

Rasselinstrument i olika former och utföranden har sannolikt ljudit under hela vår forntid. Redan under stenåldern behängde man sig med djurtänder, hasselnötter, benrör, snäckskal o.s.v.

Sådana prydnader hade säkerligen magiska och statusmässiga funktioner förutom rent dekorativa. Vid kroppsrörelser har föremålen dessutom klirrat och rasslat mot varandra. I samband med dans kan de dels ha fungerat som akustiskt stöd, dels ha ökat dansens förmodade magiska effekt.

I mansgravar på Gotland från 3000–2500 f.Kr. har man funnit rasselprydnader av hjärtmusslor att bäras runt vrister och armbågar. Rassel är medicinmannens typiska attribut. Kanske har liknande kultledare vilat i dessa gravar? Från samma tid och område härrör en underkåkhälf av vildsvin och ett 30-tal genomborrade hjärtmusselskal. Fyndet gjordes intill tre gravar. Här får vi våga föreställa oss att ljudredskap tillsammans med sång och dans beledsagat begravningsriterna.

Under bronsåldern tycks rasselprydnader av brons ha förekommit i exklusiva och kultiska sammanhang. Smärre, vanligen trekantformade plattor, anbragtes på större bronsföremål, exempelvis knivar, smycken och bronslurar. Ett praktföremål, som antas ha varit monterat på en vagn, är »Eskelhemsskivan» (kallad så efter fyndorten på Gotland), en genombruten bronsskiva (23 cm i diameter) på vars sidor det

hänger trekantformade bronsstycken. Halvmåneformade bronsskivor (ca 5 cm i diameter) applicerades också på hästbetsel (se ill.). Liksom hos andra folkgrupper kan såväl metallrassen själva som deras ljud ha tjänat som både signal, dekoration och statusmarkering och dessutom ha tillmätts magisk funktion.

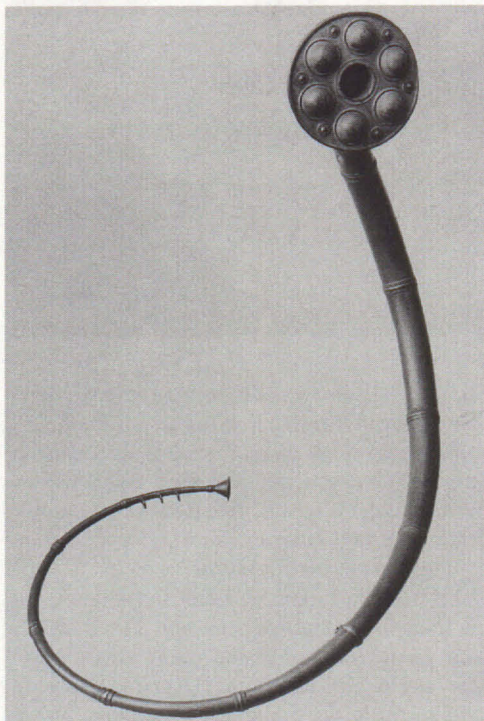
En märklig variant av rassel är vikingatidens s.k. rangel, ett ljudredskap som består av ett antal järnringar uppträdda på en större bygel eller ring av järn (ca 20 cm i diameter), försedd med en rörlig skaftholk eller krok. Flera hundra rangel har påträffats, främst i Norge men några också i Sverige. Mycket tyder på att de varit fästade som ändbeslag på draglinor till hästfordon. Under körturen slår de lösa ringarna mot varandra.

Det framgår av omständigheterna kring fynden att »rangelspel» under körturerna var förbehållet de förnämsta i samhället. Därtill bör ljudet effektivt ha skrämt bort både varg och björn och sannolikt även förnjött såväl dragdjur som människor med sin bjällerklang.

Sådana kombinerade funktioner hade rimligtvis också klangen från de bjällror av järn, som vikingarna ibland använde i rader på hästutrustningen (ill.). I vikingatidens Birka har döda barn begravts med små klotrunda bronsbjällror. Dessa kan ha varit både ljudleksaker och magiskt skydd mot onda makter, det senare ett bruk som var känt i vår folkliga tradition långt in i modern tid.

BRONSLURAR

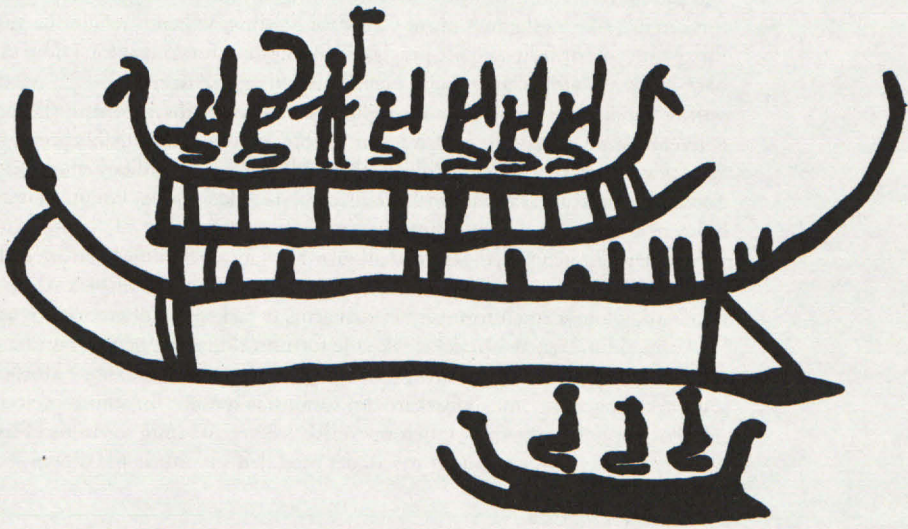
Bronslurar trakterades för ungefär 2 500–3 000 år sedan i nuvarande Långlöt på Öland. Nära mossen där lurarna hittades nerlagda finns flera klangstenar (se s. 36). Här kan offerceremonier, vårriter eller andra kultiska handlingar ha beledsagats av brölande läten från bronslurar, stenars malmklang och klirrandet från lurarnas bronsrassel. Här återges en dansk lur av samma typ som användes på Öland.

Bronslurarna – den sydsandinaviska bronsålderns bronshorn från tiden ca 1300–500 f.Kr. – utgör de mest uppmärksammade ljudredskapen från nordisk forntid. Drygt 50 lurar, hela eller fragmentariska, har hittills hittats, huvudsakligen i Danmark men även i Sverige och Norge. Dessutom har fem lurar påträffats i Nordtyskland och en i Lettland.

I sin mest utvecklade form består en lur av ett ca 1,5–2,4 meter långt koniskt tonrör med tunna väggar – krumböjt i två plan – med rund, ornerad ändplatta (sannolikt solsymbol) och grytformigt munstycke. Det är vanligt med rasselprydnader fästa på tonröret invid munstycket och på ändplattans baksida, vilka kan klirra i vinden och när lurblåsaren rör sig. Det finns även en äldre och som fynd betraktad mindre vanlig halvkretsformig typ av bronslur. De stora krumböjda lurarna har hittats parvis, oftast i mossar. Varje par har ungefär samma stämning och tonrören är vanligen symmetriskt svängda i förhållande till varandra. Lurparens överensstämmelse i storlek och stämning behöver inte bero på att lurarna skulle ha byggts för tvåstämmigt spel, en synpunkt som ofta framfördes av den äldre forskningen. Förklaringen kan helt enkelt vara att de tillverkades parvis. Det är diskutabelt om förfinade musikaliska behov i nutida mening ligger bakom den fullt utvecklade bronsåldersluren (den krumböjda luren). Förebilder till lurarna är förmodligen oxhorn. Som hantverk betraktat är lurarna imponerande skickligt gjorda, gjutna enligt metoden à cire perdue («med förlorat vax»).

På oskadade lurar kan moderna basunister lätt blåsa ca 8–12 naturtoner, men det betyder inte nödvändigtvis att bronsålderns lurblåsare utnyttjade eller eftersträvade detta tonförråd. En naturtonsserie kan blåsas på i stort sett vilket rör som helst, något som redan människor under stenåldern bör ha kunnat erfa om de blåst i ihåliga trärör. Antalet naturtoner beror på rörets längd och diameter och på spelarens skicklighet, men munstyckets utformning spelar också en roll: vissa lurmunstycken är förbluffande lika munstyckena på en modernare basun. I detta sammanhang kan poängteras, att det är med »musiken» som med språket: vi förmår med röst eller redskap frambringa ett oändligt antal ljud, men utnyttjar bara en begränsad del av möjligheterna. Urvalet bestäms bl.a. av syftet.

Lurblåsare (överst på ett skepp), hållristningar från Tanum (Bohuslän).

Den arkeologiska forskningen är enig om att lurarna använts i kultiska handlingar; hållristningar visar hur lurar spelas parvis, eller undantagsvis i större »ensembler». Veterligen har inga lurar hittats i de områden där lurblåsare uppträder på hållristningar och vice versa. Har kanske bildframställningar av lurar fått ersätta verkliga sådana när resurser saknades för anskaffning av dessa kostbara ljudredskap?

Likt andra folkgruppers parvis använda kultiska metallhorn (bl.a. i Tibet) kan bronsålderns lurar ha »växelblåsts», d.v.s. spelarna blåser samma ton (exempelvis grundtonen), men de andas inte samtidigt. Tonen klingar därmed oavbrutet. Hur lurarna egentligen trakterats tekniskt och musikaliskt kommer nog att förbli en gåta, liksom faktorerna bakom och detaljerna i deras utvecklingshistoria.

Till pionjärerna inom forntidsmusikforskningen under 1800-talet hör folkmusikforskaren, teckningsläraren m.m. Carl Erik Södling, vilken förefaller ha varit den förste som på nordiskt område präglat de för modern fornmusikforskning så fruktbara termerna »musikarkeologi» och »tonverktyg» (se även vol. III). Med dessa termer indikerade han dels nödvändigheten av att bedriva fornmusikforskning tvärvetenskapligt, dels att bedriva den utifrån ett utvidgat musikbegrepp – radikala synsätt på 1870-talet. Södling pläderade för sina musikarkeologiska idéer, dock utan gensvar. När han önskade föreläsa på Arkeologiska kongressen i Stockholm 1876 avböjdes detta med motiveringen att musik ej hör till fornforskningen. Senare har det, och säkerligen med all rätt, hävdats att Södlings alltför »rudbeckianskt» storvulna framställningar måste »ha gjort ett komiskt intryck på de närvarande arkeologerna och fornminnesforskarna av facket» (Moberg 1951, s. 41).

Ännu vid mitten av vårt sekel saknade fornmusikforskningen en sammanhängande forskningstradition. Härtill bidrog förmodligen en begränsad kunskap hos såväl arkeologer som musikforskare om varandras synsätt, forskningsmetoder och resultat. En mera systematisk och metodisk tvärvetenskaplig fornmusikforskning började inledas i Sverige under 1970-talet med den s.k. musikarkeologin.

Musikarkeologiska fynd

Musikarkeologer försöker beskriva, förklara och rekonstruera musik och andra utomspråkliga ljudbruk på basis av arkeologiska fynd. Kruk-skärvan och avfallsgropen, plogfäran och fotavtrycket kan alla ge ledtrådar till de forntida ljudmiljöerna, men musikarkeologins primära huvudkälla utgörs av fynd av bevarade ljudredskap, d.v.s. föremål som man på goda grunder tror har varit använda till ljudproduktion. En annan typ av arkeologisk huvudkälla utgör avbildningar av ljudredskap eller av eventuella hela musiksituationer (t.ex. dansscener).

Ett intressant jämförelsematerial finns att hämta inom Norden i form av bevarade rester av gammal, särpräglad tradition. Här avses inte bara jojk och fåbodmusik (se nedan) utan också andra sätt att använda ljud vilka påträffas inom större delen av det skandinaviska området: i ena fallet olika jaktlock och i andra fallet barns lekar med ljudredskap, exempelvis snurror, vinare och skullror.

Etnologiska undersökningar visar att såväl sådana ljudleksaker som olika slags lockpipor på nordiskt område kan spåras bakåt genom många generationer och slutligen härledas till tidiga typer inom andra, utomnordiska kulturer, vilka är snarlika – eller rentav identiska med – arkeologiska föremål från stundom mycket avlägsna tider.

Riksinventeringen påbörjades 1975 på initiativ av Musikmuseets dåvarande chef Gunnar Larsson. Syftet var att dokumentera äldre musikinstrument och andra ljudredskap i landet, forntidsfynd inbegripna, fram till år 1900. Därmed uppföljdes en instrumentvetenskaplig forskningstradition inom Musikmuseet, vilken grundlagts av Tobias Norlind och gjorts till en internationell angelägenhet av Norlinds efterträdare som museichef, Ernst Emsheimer.

Föremålssamlingar i landets museer och magasin letades systematiskt igenom. Ljudredskap, såväl säkra som möjliga, dokumenterades och registrerades. För att underlätta beskrivning, tolkning och katalogisering indelades fynden enligt två system: dels såsom instrumenttyper, dels utifrån sannolikheten av föremålens användning som ljudredskap. Typindelningen bygger på akustiska principer enligt den gängse vetenskapliga instrumentsystematik som utarbetats av Hornbostel och Sachs (1914). Den innehåller fyra huvudgrupper vilka samtliga är representerade i det forntida fyndmaterialet:

- I *Självklingande instrument* (s.k. idiofoner)
  - Rassel
  - Skrapare
  - Slaginstrument
  - Klockor
- II *Trummor* (s.k. membranofoner)
- III *Stränginstrument* (s.k. chordofoner)
  - Lyor
- IV *Luft- eller bläsinstrument* (s.k. aerofoner)
  - Vinare och snurror (s.k. fria aerofoner)
  - Flöjtinstrument (kant- och spaltflöjter)
  - Djurhorn, trälurar, bronslurar (trumpetblåsta instrument)
  - Ropare (megafoner, d.v.s. röstförstärkare)
  - Rörbladsinstrument (t.ex. säckpipor)

Bland arkeologiska föremål utgör påträffade ljudredskap en mycket liten andel. Detta kan ju betyda att musik eller musikangränsande aktiviteter med instrument och andra ljudredskap spelade liten roll i vår forntid. Sannolikt förhåller det sig så att merparten av forntidens ljudredskap för alltid har gått förlorade, nämligen de som bör ha tillverkats av växtdelar och annat snabbt förgängligt material, t.ex. sälgflöjter och pipor av vass, halm, nötter och näver o.s.v., vad man kunde kalla »den gröna musiken».

Ljudredskapen behöver emellertid inte alltid ha varit specialkonstruerade för klangliga ändamål. Kokkärlet blir slaginstrument i det ögonblick man börjar slå på det för ljudets skull. Halskedjan och hängprydaden blir rasselinstrument när man lyssnar till deras klirrande och en pilbåge kan mycket väl användas som stränginstrument, om man så önskar.

Bild- och skriftkällor

De historiska källorna till forntidens musik utgörs av spridda uppgifter om sång och spel som vi finner i den äldsta nordiska diktningen och i ett antal tidiga utomnordiska texter, bl.a. arabiska och romerska. Sådana källor och de musikearkeologiska kan komplettera varandra på ett värdefullt sätt.

Finns det då ingen som helst fornnordisk musik bevarad? Rimligtvis kan drag från vikingatidens musik ha överlevt den kulturella omvälvning som kristendomens etablering i Norden förde med sig. Men hur länge sådant eventuellt bevarades, och i så fall hur opåverkat det var av den gregorianska sången, eller hur mycket det förändrades genom omsjungningar (se s. 41 & 54 f.) går inte att fastställa. Luckan mellan vår forntids slut och de första uppteckningarna av folkliga melodier är alltför stor.

Detsamma gäller även andra åldriga och för Skandinavien särpräglade musikvarianter, t.ex. nordskandinavisk jolkning och mellanskandinavisk fåbodemusik. Dessa utgör möjligen slutfasen på sammanhängande traditioner med rötter ända ner i forntiden. Men vilka drag dessa genrer i så fall bevarat från sina tusenåriga anor går inte att fastställa. Som all muntligt traderad musik måste också dessa ha genomgått förvandlingar och påverkan, möjligtvis från importerade musiktraditioner.

Det ikonografiska källmaterialet (d.v.s. bilder) domineras i Sverige, liksom i övriga Norden, av bronsålderns hållristningar. Välbekanta är bl.a. motiven med bronslurar i Tanum socken i Bohuslän (se s. 27). En annan välkänd avbildning utgör figurer ristade på sten nr 8 i Kiviksgraven, Skåne (se ill.) vilka tycks traktera olika ljudredskap: förutom två horn (kanske av brons eller oxhorn) även vissa slaginstrument upphängda i en ställning, möjligen föreställande gongar eller trummor. Möjligtvis trakterar figuren i mitten också ett ljudredskap, som kan tolkas som rassel eller ramtrumma. Dansande figurer med föremål som liknar trummor (schamaner?) är rätt vanliga motiv på våra hållristningar, liksom ristade skepp med figurer som möjligen är lurblåsare (se s. 27).

Beträffande bevarade »musikbilder» från vår järnålder inskränker sig materialet till ett blåshorn (det kan också tänkas vara ett dryckeshorn) på en liten romersk kamé av glasmassa från Uppsala högar (ill.) samt – möjligen – en gotländsk s.k. bildsten, där man tyckt sig kunna uttolka bilden av en lyra.

Järnålderns runinskrifter (de äldsta i Sverige härrör, som nämnts, från 200-talet e.Kr.) ger inga upplysningar om dåtida förekomst av musik i Norden. I utomnordisk litteratur förekommer däremot tidiga uppgifter. Bland sådana källor skall främst nämnas det engelska Beowulfkvädet, troligen tillkommet på 700-talet vid ett furstehov i Västeuropa och nedtecknat under 900-talet. Det innehåller en forngermansk hjältedikt med inslag av irländsk saga, anglosachsisk folketro och skandinavisk historia. Detta sagoepos berättar bl.a. att hjältar lovsjungs till harpa och att kämparna lyssnar till sköna toner:

Ill.: Hällristningar i Kiviksgraven, Skåne.

Ill.: Figur med horn på ett litet föremål av glasmassa, hittat i en av Uppsala högar (yngre järnålder).

»Där var sång och glam
 den gamle skyldkung
 som mångt hade sport,
 han mälte om fornrön.
 Stundom grep han
 den ljuvliga harpan
 stor fågnedonet.
 Stundom kvad han
 sorgliga sanna sånger,
 sällsamma sägner
 kunde den högsinte
 kungen förtälja»

(Beowulfkvädet, rad 2105 f.; övers. Collinder 1959).

I Beowulfkvädet finner vi även andra slags ljudbilder, ty där »haglade spjuten så tätt att dagens ljus förmörkades, och där svingades huggsvärderna så att vinandet hördes långväga.» (Erikson & Löfman 1985, s. 195.)

Fram till vikingatidens slut tycks den sexsträngade lyran ha varit den mest utbredda stränginstrumenttypen i Nordvästeuropa. Rester av ett tjugotal lyror (den äldsta från ca 450 e.Kr.) har hittills påträffats vid utgrävningar, bl.a. i Sverige och områden med stark nordisk anknytning. Fynden från Sverige utgörs av några stall: ett är av bärnsten, hittat i en grav i Broa på Gotland (sent 700-tal), ett annat är av horn och är påträffat i Birka på Björkö, Uppland (800-talet, alltså från vikingatiden). Dessa två stall (se ill.) utgör de äldsta kända säkra fyndbeläggen för strängospel i Norden. På basis av olika fragment har man gjort försök att rekonstruera trovärdiga modeller av den forntida lyran.

Mindre fördomsfri än den anonyme författaren till Beowulfkvädet förefaller den tyske prästen och historieskrivaren Adam av Bremen vara. Adam skildrar 1000-talets Norden på basis av för honom tillgängliga skriftliga källor och intervjuer med beresta samtida: missionärer, sjömän, köpmän o.s.v. I hans beskrivning av hednatemplet i Uppsala, den enda skildring av detta som existerar, sägs bl.a. att hednakultens sånger är »många och skamliga samt därför bäst att förtiga».

Uppgifter om vikingatidens musikbruk påträffas också hos samtida arabiska resenärer och skribenter. Särskilt intressant är meddelandet från det arabiska sändebudet Ibn Fadlan, som år 922 vid Volga i Ryssland råkade bevittna en vikingahövdinges båtbegravning och som noterar att denne hövding fick ett stränginstrument med sig i graven. En annan arab, Ibrahim Ibn Ahmad at-Tartuski, besökte nordiskt område på 900-talet och fann då sången »mer djurisk än hundars tjut».

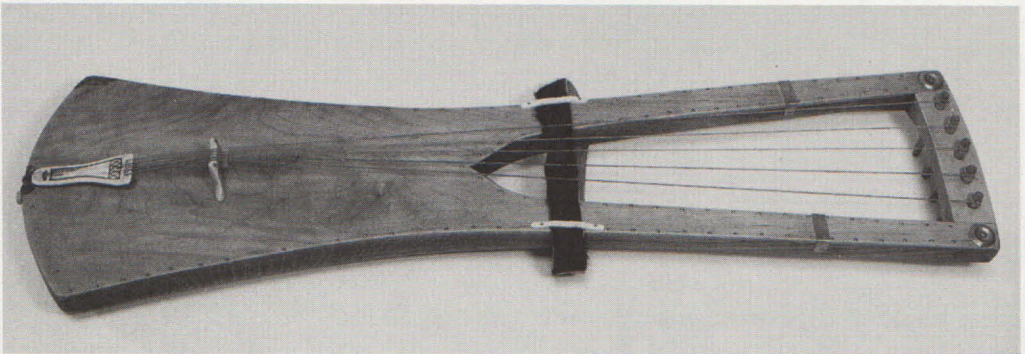
Mycket tidigare tangeras dock »musiken» i Nordeuropa, inklusive Skandinavien, i den romerska litteraturen från omkring 100–600 e.Kr.

Ill.: Två stall till lyror från Broa-Halla (700-talet) och Birka (vikingatiden). (Foto S. Hallgren.)

Ill. (nedan): Rekonstruktion i ek och lönn av en lyra från vikingatiden. Stallet är en replik av fyndet från Birka och liksom originalet gjort av horn från älg. (Rekonstruktion av Åke Egevad, 1991.)

Äldst av dessa källor är Tacitus' »Germania» från ca 100 e.Kr. I detta verk hävdar han att de germanska folkens historia traderas enbart i form av berättande dikter, som de sjunger eller kväder. De germaner som Tacitus uttryckligen syftar på är stammarna kring romarrikets gränsområden norr om Rhen och Donau. Men flera forskare menar att vad Tacitus säger om germanernas historia sannolikt gäller även för folken i Norden, därför att samtliga nordeuropeiska stammar vid den tiden kulturellt var mycket homogena (Kristjánsson 1993, s. 172). Intressant hos Tacitus är bl.a. hans omnämnande av germanernas sång, som han inte har någon hög tanke om, liksom hans vittnesbörd om manipulering av röstklängen vid krigshandlingar:

»De har också en annan sång [vid sidan av att de besjunger Hercules] som de kallar barditus, vid vars utförande de ingjuter mod i varandra. De betraktar varsel inför den förestående stridens utgång endast med hänsyn till sångens klang. Ty de skrämmer eller kommer själva att förskräckas beroende på hur hären låter sången ljuda. De anser den snarare uttrycka harmoni i kampanan än egentlig sång. De eftersträvar särskilt en hård klang och taktfast brölände. Därför håller de sköldarna framför ansiktet för att ljudet – när det kastas tillbaka – skall bli fylligare och kraftigare.» (Tacitus' Germania 3:1, övers. Cavallin 1968.)

Germaner och deras harpspel omnämns från 400-talet e.Kr. och ett par sekel framåt av flera skriftställare i det romerska riket. En romare, Venantius Fortunatus, skriver på 500-talet att barbarerna (d.v.s. germanerna) spelade på harpa i motsats till romarna, vilka spelade lyra. Andra som nämnt germanernas sång eller harpspel är Priscus och Sidonius på 400-talet, Cassiodorus, Procopios och Jordanes samt Gregorius den store, samtliga verksamma under 500-talet.

Den negativa inställning som flera utomnordiska vittnen att döma av ovannämnda skriftkällor har till germanernas sång tyder på att folken i norr bevarade och odlade en egen sångstil som naturligt nog tycktes främmande och svårtillgänglig för utomstående.

De äldsta nordiska litterära källorna (den poetiska eller äldre Eddan, skaldedikterna, sagorna samt danska, norska och isländska historieberättelser) handlar om vikingatiden, men nedskrevs först under tidig medeltid och således av författare som själva inte upplevt händelserna ifråga utan helt fått lita till vad muntliga traditionsbärare kunnat berätta. I sådana skriftkällor omtalas bl.a. »horn» och »lurar» (exempelvis guden Heimdals »Gjallarhorn») samt sång och harpspel (det senare ofta i förbindelse med socialt högtstående personer). Där redovisas emellertid inga konkreta detaljer vare sig beträffande hur de aktuella instrumenten var konstruerade eller hur de trakterades och klingade. Följande citat från Voluspá – skapelseberättelsen i Eddan – är i dessa avseenden karakteristiskt:

(forts. s. 38)

BRONSSKÖLDAR

År 1985 hittades i samband med plöjning vid Fröslunda vid Vänern i Västergötland sexton bronsköldar från yngre bronsålder (ca 600–700 f.Kr.), det hittills största fyndet av sådana bronsköldar. Fröslundasköldarna är tillverkade av 0,5–0,3 mm tunn bronsplåt och har en diameter av ca 60 cm. De är prydda med bl.a. bård-er av större eller mindre bucklor och tycks vara tillverkade i par. Den tunna plåten i sköldarna tyder på att de inte är vapen i vanlig mening utan snarare har använts symboliskt. Som nya har de glittrat som guld och givetvis gjort ett storslaget intryck i ceremonierna.

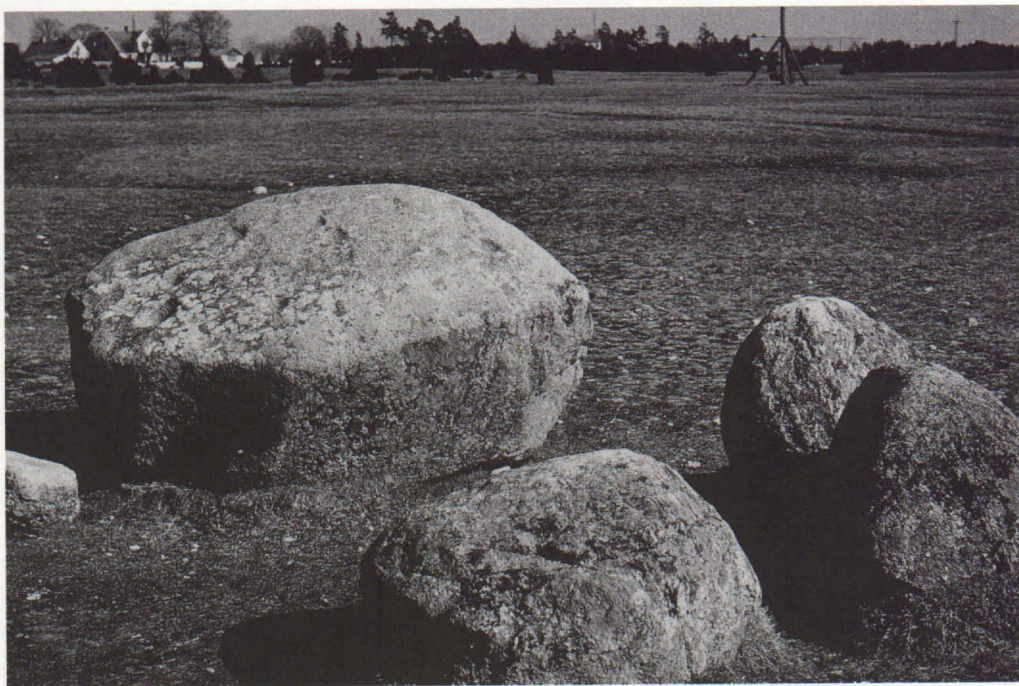
Dessa sköldar kan också ha använts som ljudredskap. Arkeologen Ulf Erik Hagberg,

som svarat för utgrävningen och undersökningarna av detta praktfynd, refererar till det samtida Rom, där tolv heliga sköldar (»ancilia») användes av särskilt prästerskap, salierna, för bl.a. ljudets skull, d.v.s. man slog på dem. »Slag och klapper på de stora bronskivorna kanske skall kombineras med de bölande hornstötarna från de samtida lurarna? Vi anar kultiska riter vid Vänernviken för ca 2 500 år sedan.» (Hagberg 1988, s. 114.)

Fröslundasköldarna kan ju också ha använts som röstförstärkare (se ovan Tacitus, s. 34). Anmärkningsvärt i sammanhanget är att sköldarnas handtag är så pass små att en ordinär manshand måste ha varit för stor för dem.

KLANGSTENAR

»Sangelsteinen» (övre stenen) i Lärbro, Lajkarhald på Gotland (foto A. Philip).

Nutida flintsmeder brukar bedöma råämnets kvalitet genom att lyssna på dess klang, och samma tillvägagångssätt torde ha tillämpats under forntiden. Vi kan jämföra med järnsmeder, som i mannaminne skilt på t.ex. härdat och icke-härdat järn utifrån materialens klang. Under forntiden, liksom idag, slog man säkerligen på allehanda föremål av trä, ben, lera och metaller enbart för ljudets skull. Flinta har, subjektivt uttryckt, utsökt klang.

I folktraditionen finns flera uppgifter om hällar och stenblock av granit med sådan sär egen och god metallisk klang att de använts som slaginstrument. Nils Lovén (Nicolovius) skriver i sina barndomsminnen om folklivet i Skytts härad från början av 1800-talet:

»På marken mellan Gislöf och Dalköpinge finnes en stenhop av tretton understenar och tre öfverstenar, af hvilka de tvenne, som ligga ut-

med sidorne, ljuda som en klingande malm, när man med en sten slår på dem; men den medlersta har nästan ett sådant ljud, som när man slår på en tom kista, och har ett hål av en brickas storlek och ett fingers djup. Denna stenhop kallas 'Gjelles dös'.» (Lovén 1847.)

Sådana s.k. klangstenar känner man från olika delar av landet, bland annat Gotland (t.ex. »Sangelsteinen», se ill.), Västergötland (»Ballerstenen»), Östergötland (»Klingastenen»), Medelpad (»Sångstenen») och Öland (där de allmänt kallas »klongestener»). Klangstenarna är försedda med s.k. skålgropar, en typ av hällristning som vi normalt tillskriver bronsåldern. Skålgropen är en rund fördjupning och föreställer alltså inte någonting som vi omedelbart kan känna igen. Är dessa gropar rentav resultatet av att man slagit på hällar och block för ljudets skull? (Carl-Axel Moberg 1956 s. 13).

KLOCKOR OCH SKÄLLOR

Klockor från Havor fornborg på Gotland (till vänster) samt klocka (koskälla?) från Hejnum, Gotland

Klockor av brons eller järn bör ha ljudit i en rad olika sammanhang under vår yngre järnålder. Äldst bland fynden är två bronsklockor av s.k. romersk typ, hittade tillsammans med andra föremål – bl.a. importerade sådana – i Havor fornborg på Gotland (se vänster ill.). Dateringen är ca 100 e.Kr. Remmar av läder har suttit i klockorna, som i sin tur suttit på en bronsring. Fyndet har tolkats som del av en tempelskatt.

Från Gotland (Rings i Hejnum) kommer också vår äldsta järnklocka (500-talet), troligen en koskälla (se höger ill.) samt tre pyramidformade järnklockor som är atypiska för Norden genom sin storlek (höjd ca 25 cm) och genom att de har två kläppar. De hittades på 1930-talet i Mästermyr i anslutning till den vikingatida s.k. Mästermyrkistan, som är en innehållsrik

verktygslåda av trä, vars ägare måste ha varit en mångkunnig man och välkommen i både bondstuga och hövdingagård. Mästermyrklockorna är för stora för att ha använts som ordinära koskällor. De har bl.a. tolkats som processionsklockor i liturgiska syften vilket förutsätter att kristendomen skulle ha nått Gotland redan vid denna tid – sent 1000-tal (Arwidsson & Berg 1983 s. 28 f.).

Intressant i sammanhanget är uppgiften hos den danske prästen och historieskrivaren Saxo Grammaticus (död i början av 1200-talet) att hednatidens fruktbarhetsriter i Uppsala beledsagades av »crepitacula», d.v.s. klirrande, klingande föremål. Det är omdiskuterat huruvida Saxo avser klockor eller rasselinstrument (Emsheimer 1977 s. 10).

»Satt där på högen
och slog harpan (hörpu)
gygens värnare
glade Egyder
Över honom gol
i granskog med pors
en fagerröd hane
som Fjalar hette.»

(Voluspá, vers 42; övers. efter Brate 1913.)

I de delar av Eddan som behandlar trolldom och magi omtalas ett slags sånger som kallas »galdrar» (sing. galder, av isländska gala, sjunga gällt). Hur dessa galdrar föredragits och låt är omdiskuterat. Enligt en hypotes kan man ana galdrarnas klangegenheter genom att jämföra med vissa av våra fäboddistriktets nutida sångrop (kulning) och vallsånger, vilka således skulle äga kvardröjande drag från fornnordisk galder-sång.

BAKGRUND TILL MEDELTIDENS MUSIK

Quid est musica? – vad är musica? – brukade inleda dialogen i medeltida musikteoretiska läroböcker. Även här är det lämpligt att börja med denna fråga. Ursprungligen är det från latinets »musica» som ordet »musik» har lånats in i svenskan, men också franskans »musique» har spelat en roll. Detta har bidragit till att vårt ord »musik» vid olika tillfällen, under olika epoker och i olika kulturmiljöer i praktiken har använts med skiftande innebörd och varierande spännvidd.

Ordet »musik» har inte påträffats i skriven medeltidssvenska (Söderwall 1884–1918; se även Helenius-Öberg 1989). Inte förrän under 1500-talet är det belagt i svenskt skriftspråk. Senare möter vi ordet i bemärkelsen instrumentalmusik, och så användes ordet med innebörd av »musicerande ensemble» långt in på 1800-talet. Under medeltiden däremot innebar »musica» vetenskapen om »musik» (»ars») i motsats till det praktiska utövandet (»usus»).

Medeltidssvenskan saknade ett enda sammanfattande begrepp eller en avgränsande, heltäckande term för »musik». Däremot förekommer i skriftliga källor ord som »kväda», »sjunga», »dansa», »leka» och »spela» (»at kwädha ena elskoghxs [=älskogs] wiso»; »forre siungare ok forequädare»; »sprangh ällir danzsan»; »jomffru, hwilka som leкто j psaltarom; harpom ffedelom, oc androm sangara anbwdhom [=redskap]»). Vi möter »pypare oc bombeslagare», »lekare» och »spilaman». De musikaliska yttringarna har benämningar som anknyter till deras användningsområden: »fåhirdavisa» och »brudhlöpsvisa», »kök» och »galdet». Det är ofta ord som inte uteslutande betecknar musikaliska företeelser: även en fågel kan pipa, vid »kväde» står en text i centrum. »Leka» angav spel på instrument – ordens täckningsområden har snävats in och förskjutits markant i nutidssvenskan. Orden antydde alltså olika aspekter på musicerandet eller var mer eller mindre detaljerade. Språkbruket – så långt vi nu kan följa det – tycks visa på musik som inslag i det dagliga livets skeden.

Hur skall musikhistoria skildras för en tidsepok där själva ordet saknas? Framför allt vinner man på att närma sig medeltidens musik som ett slags konsthantverk, ett inslag i de dagliga ritualerna där konstfärdighet utnyttjas. Ändamålsenliga redskap användes för att framställa musikaliska ljud, bra för sina speciella ändamål, men i förekommande fall också estetiskt tilltalande. Det sentida begreppet »konstverk» passar inte bra i sådana fall. Svunna tiders kulturyttringar svarar heller inte alltid mot vår tids mer renodlat »estetiska» förväntningar. Ett första viktigt steg är att söka förstå förutsättningarna för att dåtidens musik uppstod och levde vidare hos olika grupper av människor.

En funktion hos det »musikaliska elementet» (t.ex. sång till skillnad från tal, rytm till skillnad från arytmska ljud) i samhällsformer utan skriftliga traditioner tycks just vara att ställa det sjungna i relief mot vardagen (härtill Finnegan 1977). Det på en gång hantverksmässigt jordnära och mystiskt fångslande i ett sjunget helgonofficium kan stå som typexempel.

Musik och samhälle

Musik och musikliv har på flera sätt präglats av näringslivet, som erbjudit själva scenariot, och av arbetslivets teknik. Den senare faktorn har varit avgörande för tillverkning av instrument och för framställning och bevarande av musikalier: material och teknik som allmänt varit i bruk under olika epoker har också använts till ljudredskap – det må vara djurhorn, orgelverk eller datorer. Kyrkans melodier och texter bevarades i skrift på pergament eller, fr.o.m. 1300-talet, papper. Boktryckarkonsten började tillämpas i Europa under 1400-talets senare hälft. Efter sekelskiftet 1500 kunde man också trycka noter, men till höga kostnader. Den avgjorda merparten musik lärdes alltjämt vidare på gehör. Den koncipierades naturligt nog också på gehör och gestaltades för att existera på gehörstraditionens premisser. Ramsor, ordspråk och besvärjelser från förkristen tid levde antagligen vidare medeltiden igenom och ännu längre. Kyrkornas importerade förråd av sånger utsattes på svensk mark, på samma sätt som i andra länder, för förändring (omsjungning) eller gallring. I musicerandet bearbetade människor sin verklighet och bekräftade de verklighetens ramar. Med ljuden som medel behärskades arbetets moment, och i melodier och rytmer möttes och kommunicerade människor.

De festliga ritualerna under årets och livets gång, kanske med musik och dans, ofta knutna till magiska eller religiösa riter, fungerade ofta som markering av övergångar mellan årets och livscykelns faser. Katolska kyrkans festdagar fick efter hand ersätta förkristna fester. Så kom religion och näring att höra samman, under nya namn, men med urgamla seder bibehållna: vinterns grisslakt, vårens eldar och frossande på

ägg och andra primörer. Kalenderns helgondagar blev till hjälp vid tidsangivelserna. »När Erik ger ax, ger Olof kaka» kunde det heta under en tid när sommaren inföll tidigare än nu.

Visst kan musikaliska inslag i ett arbete vara lika ålderdomliga som arbetet självt: signaler, härmningar, lockande och skrämmande ljud vid såväl boskapsskötsel som jakt, småvisor och ramsor för att samordna lagarbetets moment eller lugna oroliga småbarn. Det är »låtar» utsatta för alla sådana förändringar (s.k. omsjungningar) som kan förekomma inom musik som lärts vidare på gehör och som inte fixerats i notskrift. Trots detta kan vi i vissa fall med rätt stor sannolikhet säga att detta bör ha förekommit även på medeltiden: kulning, jaktlåten, arbetsånger, vaggvisor, m.m. De kan sekundärt ha belagts i senare berättelser om ålderdomliga vanor (hos t.ex. Olaus Magnus).

Ill.: Ur Olaus Magnus 1555, träsnitt »Om Majfester» (Bok 15, kap. 10).

Jordmänen – basnäringarna

Jordbruket i kombination med boskapsskötsel samt jakt och fiske har gällt som ekonomisk grundval i stor del av landet alltsedan yngre stenålder och in i vår tid. Arbetsmetoder och näringsgrenars betydelse sinsemellan har varierat från tid och plats till annan, från tegskiftenas bygemenskap till svedjebruken i framför allt landets finska delar. Allmogen, bönderna, var inget homogent befolkningsskikt: där ingick fria, trälar och landbor. Träldomen avskaffades formellt på 1300-talet. Jordbruks-tekniska förändringar, bl.a. av plojen, under seklernas gång underlätade nyröjning av mark och nya bosättningar.

Före de tidiga skiftenas genomförande från slutet av 1700-talet och framåt var bygemenskapen under århundraden den sociala och ekonomiska grundvalen för jordbruket. Bysamhällena, som ursprungligen torde ha haft ätten som grundval, hade växt upp invid vägar eller vattendrag. Tyngdpunkten i jordbruket övergick gradvis från boskaps-

Ill.: Hornbläsande herde, målning av Amund i Södra Råda gamla kyrka, Värmland (1494). (Foto SMA.)

Ill.: Sveriges äldsta kohorn med fingerhål daterat till äldre järnålder (mellan 500 f.Kr. och 400 e.Kr.). Värmlands museum.

skötsel till åkerbruk, dock inte mer än att smör under hela medeltiden utgjorde en av landets viktigaste exportvaror. Den odlade arealen expanderade i södra skogsbygderna samt i norr, från kustområden och älvdalar som varit bebyggda sedan länge, och likaså i Finland. Finska invandrare röjde och svedjade i Värmlands och Dalarnas skogar. Vissa delar av agrarlandskapet ödelades dock under senmedeltiden.

Över stora delar av nuvarande norra Sverige fanns en samisk kultur med jakt och fiske. Renskötsel i egentlig bemärkelse med tamrenar och hjordar kan ha bedrivits på medeltiden, men belägg före 1500-talet saknas. Samiska språk och samisk kultur skiljer sig markant gentemot övriga skandinaviska kulturer, men ett utbyte kan konstateras både när det gäller språk och konsthantverk. Den specifikt samiska musiken, *jojken*, torde även den ha gamla anor, men upplysningar om medeltida *jojk* saknas. Det finns knappast skäl att tro att *jojken* generellt skulle vara en särdeles ny ingrediens i den samiska kulturen, även om inte Olaus Magnus nämner den. Däremot går det inte att bestämma någon enskild *jojks* ålder. Stildrag som durtreklinger kan ha orsakats av intryck från nyare svenska eller norska melodier (se vidare s. 391 f; se även vol. II, s. 450).

Att skaffa sitt uppehälle ur flera olika näringsgrenar var en naturlig sak och skulle så vara långt in i nyare tid. I delar av landet fyllde jakt och fiske stora behov inom lantushållet eller kunde t.o.m. vara viktigare än jordbruk och boskapsskötsel. Nära samverkan i åkerbruket var nödvändig. Närmast byns hus, sammanträngda i en rad längs bygata eller vattendrag, låg den brukningsbara marken i tegar. Boskapsskötseln var i delar av landet minst lika viktig som åkerbruket. Djuren betade utanför byn, »gick på skogen», och särskilt i delar av mellersta och norra Sverige drevs de från byn till sommarbete vid fåbodar (se volym III, s. 82 f.). Fåbodsområdets sydgräns gick genom norra Bohuslän, Dalsland, Värmland, Västmanland och norra Uppland.

»Fåbodmusiken» anses tillhöra det ålderdomligaste skiktet i svensk folklig musik: lockrop, som kulning eller kaukning (olika namn i skilda landsdelar), signallåtar på lurar eller djurhorn. Fåbodkulturen har gammal hävd, men det finns även mer konkreta belägg (fynd och bilder) för fåbodmusikens höga ålder. Ordet »kök» har förekommit under medeltiden (Söderwall) och har levt vidare i olika dialekter. Det som förut var benämning på rop och hojtande har nu isolerats till att gälla en speciell sorts »musik»!

Djurhorn kunde användas bl.a. till förvaring men också, i synnerhet ute i skogar och vid fåbodar, till att antingen blåsa eller bröla rätt ut i för att t.ex. skrämja vilddjur (»tjuthorn»), eller med fingerhåll för att kunna spela melodier. Arkeologiska fynd har gjorts av kohorn med hål borrade på samma vis som senare tiders, men från medeltiden har vi flera belägg för att sådana instrument användes i fåbodlivet. Det äldsta fyndet har tidsbestämts till järnåldern (se bl.a. Oldeberg 1951).

Ill.: Några viktigare res- och transportvägar till lands inom det medeltida Sverige; svenska stiftsstäder, främst de svenska, markerade o, samt ett urval betydande handelsplatser i och kring senmedeltidens

Sverige, markerade ■ (härtill Nordisk kultur XVI och Dahlbäck 1987).

Flera vägar har än idag samma sträckning längs åsar eller vattendrag, t.ex. Nissastigen. – Varor för den internationella marknaden fördes till hamnorter som Stockholm, Söderköping, Kalmar, Lödöse och Åbo. Man importerade salt, kryddor, vin, kläde och stengods från nordvästra Europa, öl från Tyskland, spannmål från nuvarande Balticum och Polen.

(Renritning av Mats Åberg.)

Utvinning av metaller är en annan basnäring som har bedrivits kontinuerligt åtminstone sedan 1000-talet. Enligt nyare arkeologiska fynd (Grimsö) kan utvinning av järnmalm i stor skala t.o.m. ha pågått sedan 2 000 år. Tidigast utvanns myrmalm i Uppland. De första bergsmännen var bönder med bergsbruk som binäring eller säsongarbete. Ändrade metoder gav möjlighet att starta gruvdrift, vilket i sin tur medförde behov av träkol från skogrika områden. Metaller blev ännu en betydande post i exporten från svenska hamnar.

Malmdriftens betydelse kanske tycks marginell för svenskt musikliv; instrument och ljudredskap som mungiga, bjällror, skällor och kyrkklockor satte dock sin prägel på ljudlandskapet. Men framför allt bidrog malmutvinningen till att förstärka hamnstädernas utveckling. Till städerna drogs utländska intressenter och investerare. Det har hävdats att bergsbruket orsakade att rikets centrum försköts österut, mot Mälardalarnas kusten. Den traditionella östersjöhandelns betydelse och strävan att hävda politisk-militär överhöghet över handelsvägarna bör också ha spelat en viktig roll härvidlag.

Musikens färdvägar

Så snart isarna gått upp kunde handelsmän från ostkusten, Åland och Gotland starta sina seglatser längs de gamla handelsrutterna över Östersjön via Finland och de baltiska områdena. Tidigast sålde man pälsverk och trälar, senare även hudar, smör, salt fisk och honung samt metaller, järn och koppar från Dalarnas, Västmanlands och Östergötlands bergslager. Importen av salt var viktig, därtill kom humle och kläde samt kryddor och lyxvaror.

Resorna längs de ryska floderna ersattes alltmer av kortare handelsresor och fortsatta försök till militär kontroll över hamnstäderna längs Östersjöns kuster. Både Sverige och Danmark hade, så snart man börjar kunna tala om politiskt enade länder, sin utsträckning snarare i östvästlig än i nord-sydlig riktning. De viktiga handelsvägarna mellan Östeuropa och Europas västra kuster blev föremål för en konkurrens mellan ryssar, danskar och tyskar som skulle bli utrikespolitiskt avgörande lång tid framåt. Men vägarna gagnade även kulturellt utbyte.

Medeltidens människor reste mer än vi kanske föreställer oss. Det gäller främst handelsmännen, kyrkans folk och den jordägande adeln. För de stora befolkningsgrupper som levde sina liv i den by där de var födda kunde marknadsresor och kyrkobesök medföra nya intryck och avbrott i det vanliga. Bebott land korsades av vägar mellan byar och socknar, stad och landsbygd.

Sommartid färdades man på stigar och ridvägar, helst över åsryggar och torra marker, eller längs farbara vattendrag. Det kunde också bära av genom rena obygderna, i de otillgängliga skogsområden som utgjor-

de naturliga gränser: Tiveden och Kolmården mellan götars och svears landområden, eller gränsmarkerna mot de danska och norska landskapen. Sådana vägar var också härvägar i krigstid. Den kalla årstiden tog man sig lättare fram över snön och på vintervägar över isarna, t.ex. till vintermarknader.

Att underlätta för samfärdseln genom att »bygga bro» över åar och sankar marker var tidigt ett hedervärt företag, och underhåll av bygatan ålades byborna gemensamt i landskapslagarnas stadgar. Till tinget skulle alla fria bondemän fara varje år för överläggningar och kanske kultiska ceremonier. I kristen tid kallade sockenkyrkans klockor på folk som nalkades på prästvägar eller kyrkovägar. Här drog också djäkarna (scholares) sjungande fram på sockengång.

Resenärens mål skiftade över tiden. På 1000-talet möter vi en ny kategori resande: missionärerna, som fört hit kyrkans sånger. Om en resa på kungligt friaruppdrag från Norge över Värmland och Västergötland handlar skalden Sigvatrs berättelse i Austrfararvisur.

Från 1100-talet och framåt vandrade munkar in med uppdrag att grunda kloster och »hus» i Sverige, och samma personer kunde flera gånger omplaceras mellan klostren. De spred konsten att teckna melodier i notskrift. Söderut begav sig unga svenskar som hade råd att studera i Paris. Från 1300-talets mitt, då hundraårskriget gjorde resandet besvärligt och digerdöden härjat, blev universitetet i Prag ett gott alternativ. Även studieresorna satte spår i kyrkliga bruk och sångrepertoarer.

Adliga och kungliga bröllop och andra festligheter lockade släktingar i grannländerna. »Bergshammarsboken» från Burgund (ca 1436–50) innehåller avbildningar av svenska adelsmäns vapenbilder, vilket tyder på att de kan ha deltagit i torneringar vid hov i Flandern. Pilgrimer nyttjade gamla vägar mot Trondheim och Uppsala, men även till kontinenten, ända till Spanien, Italien och Palestina, företogs årslånga resor mellan kristna vallfartsorter. Alla dessa färder måste ha givit nyfikna svenska resenärer viktiga intryck, inte minst av ceremonimusik vid resornas mål.

Längs gator och vägar bör fest- och processionsmusik ha klingat, här nynnades säkert visor och sjöngs pilgrimssånger under vandring och vid rastställen, som i andra delar av Europa. Säkert kom också vandrande musikanter med klingande nyheter, och möjligen dansades det redan då »bort i vägen» ljusa sommarnätter.

Näringar och vägar är kropp och ådror i en föränderlig organism, basen varpå historiska händelser utspelar sig. Det kan vara befogat att här erinra om ytterligare några förhållanden som direkt eller indirekt haft betydelse för det vi kallar musikhistoria.

Den »katolska» medeltiden

Vid kristendomens införande på 1000-talet, långt efter Ansgars isolerade framstöt på 800-talet, var kungarna nyckelfigurer. Dessa var av gammal hävd överhuvuden såväl politiskt som religiöst, och de övergick, som det hette, med hela sitt husfolk till den nya religionen. Kanske såg en svensk kung politiskt-opportunistiskt på religionsskiftet? I Sigfridslegenden berättas om högrestandsrelationer mellan två rikens kungar, Olof (Skötkonung kallad) och Ethelred i England, som ledde till missionsverksamhet i Sverige. Möjligen lockades Olof av idén att kunna hålla sig med en representativ prästskara och kyrka precis som sin engelske kollega? Missionärer anlände inte bara från England, över Norge och Danmark, utan också från Tyskland via Danmark.

Inlånade anglosaxiska ord på kyrkobyggnadens och liturgins området antyder engelska missionärens aktiviteter i missionsskedet, medan de tyska mer ägnade sig åt att bygga upp en kyrklig organisation. I de olika stiftsliturgierna kan urskiljas influenser från olika delar av det missionerande Europa (Lindberg 1923, s. 391 f.; samt Helander 1957 och 1989). Att undersöka varifrån de melodier kommit, som stannat inom svensk medeltida ritual, är ett stort och hitintills mycket ofullständigt bearbetat forskningsfält (Moberg 1927, 1947; Kroon 1953).

Vid utgrävningar har ibland påträffats rester av tidiga träkyrkor under stenkyrkoras grunder. En del kyrkor har också kvar rester av gamla s.k. tunnvalvstak under murade takvalv. Valvslagningar blev mycket vanliga först på 1400-talet, den period från vilken de flesta av de bevarade kalkmålningarna härstammar.

Kungar, stormän och småningom bybor var kyrkobyggare med rätt att utse sina präster, innan domkapiteln övertog den rättigheten. I några tidiga kyrkor, som Husaby kyrka vid Kinnekulle, finns rester av s.k. västverk (empor, fursteläktare), troligen hedersplats för beskyddarenkungen. Från tidig medeltid var det kungarna som – i enlighet med sin urgamla religiöst-magiska funktion – insatte präster och byggde kyrkor, det var kungar och stormän som donerade och testamenterade jord till kyrka och kloster. Cistercienserna från norra Frankrike blev först med klosteranläggningar för munkar respektive nunnor på landsbygden vid 1100-talets mitt (bl.a. Alvastra 1143). I början av 1200-talet kom dominikan- och franciskanordnarna, gemensamt kallade mendikanter (tiggarrordnar), som slog sig ner i städerna.

Franciskanerna, »ordo fratrum minorum» (småbröderna), fick heta gråbröder och dominikanerna, »ordo predicatorum» (predikarorden), svartbröder efter färgen på sina respektive kåpor. För de senare liksom för bröderna i birgittinorden var predikan på svenska en av de viktigaste uppgifterna.

Ill. (även föregående sida): Kapitälfigurer i Uppsala domkyrka från 1300-talet med fiddla och säckpipa.

SVENSK MISSIONS- OCH KYRKOHISTORIA

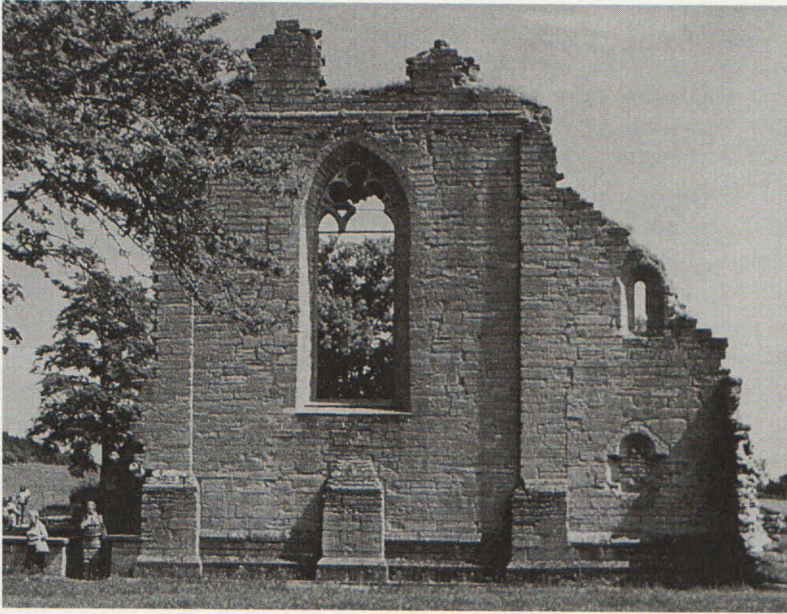
Den s.k. Sika-ristningen från Frötuna i Uppland (ca 1080–90) erbjuder skildringar av fungerande kristet gudstjänstliv i vilket vi bör ha rätt att tänka in också gregoriansk koral.

(Foto ÅTÅ.)

En liknande bild är Skog-bonaden från ca 1200 (se plansch V).

- 800- och 900-talen Sporadiska kristningsförsök från ärkebiskopssätet Hamburg-Bremen. Ansgar död 865.
- 1000-talet Engelska missionärer och martyrer: S:t Sigfrid, S:t Eskil. Från denna tid forng Engelska termer för vissa grundläggande företeelser inom liturgin.
- 1100-talet Kristendomens genombrott. Cisterciensmunkar grundar kloster på landsbygden: Alvastra, Nydala, Varnhem. Erik den helige död 1160. Den saliga Elin från Skövde kan ha levt under 1100-talet.
- 1200-talet Tiggarrordnarnas tid (dominikaner och franciskaner, både systrar och bröder). Ordenshus framför allt i större städer i Sverige och Finland: dominikaner i t.ex. Visby, Skara, Sigtuna, Skänninge, Kalmar, Lödöse, Västerås. Åbo, Halmstad, Strängnäs, Stockholm; franciskaner i bl.a. Visby, Uppsala, Stockholm, Halmstad, Arboga, Växjö, Skara, Linköping, Söderköping, Viborg. Uppsala domkyrkas korstadga 1298 (där »organum» nämns).
- 1300-talet Den heliga Birgittas tid. Birgittinorden stadfästas 1370 och Vadstena kloster tas i bruk 1384. Domkyrkobyggen i Uppsala, Linköping, Skara, Strängnäs. Birgitta död 1373, helgonförklarad 1391 (förnyad kanonisation 1416 och 1419).
- 1400-talet Klosterkyrkan i Vadstena färdigbyggd. Uppsala domkyrka invigs 1435. Det birgittinska dotterklostret Nådendal i Finland grundas 1438. För Uppsala, Strängnäs, Skara och Linköping beställs tryckta brevriarier. Västerås erhåller ett tryckt graduale (med kvadratnotskrift; tvåtempitryck) och Uppsala den äldre (vetus) av sina två missale-inkunabler.
- Ca 1530– Den konfessionsförändring som brukar kallas reformationen.
(Efter Milveden 1983.)

Ill.: Västra gaveln återstår av kyrkan i Alvastra kloster, som grundades 1143 och drogs in på 1500-talet i samband med reformationen.

Som katolskt centrum i Norden fungerade under lång tid det danska Lund med domkyrka sedan ca 1060 och ärkebiskop 1103 tills Uppsala (Östra Aros) blev ärkesäte år 1164. Biskopskyrkor upprättades i Skara ca 1020, Uppsala (ca 1060, flyttad från Sigtuna), Linköping, Strängnäs och Västerås ca 1100, Växjö ca 1170 samt Åbo ca 1220. Stiften hade sin musikhistoriska betydelse genom att de sökte uppehålla enhetlig liturgi, men också genom katedralskolornas undervisning av blivande präster, där musik var ett viktigt ämne på schemat.

Solmisation, »Guidos hand» (se s. 63) och annat som magistrar på kontinenten lärde ut under hot av färla och ris var säkerligen påbjudet även i svenska katedral- och klosterskolor. Djäknarna (»scholares», eleverna) tjänstgjorde som korgossar vid större helger i kyrkorna i och kring stiftsstaderna och de sjöng vid s.k. sockengång (se s. 64). Det är nu omöjligt att veta hur många elever som fanns i varje skola. Från 1200-talet och fram till reformationen gavs vid landets skolor och vid universitet utomlands samt (från 1477) i Uppsala även undervisning i dåtidens aktuella filosofi, skolastiken.

Präster vid en domkyrka utgjorde tillsammans med biskop och domprost ett domkapitel. De tidigaste domkapitlen var regulära, d.v.s. dess medlemmar levde i klostergemenskap och lydde under någon monastisk ordensregel. På 1200-talet ändrades detta, och domkapitlen blev sekulära, d.v.s. de skildes från klosterorden, och prästerna som tjänstgjorde i koret levde av avkastningen från ett prebende (någon gård som tillhör domkyrkan). Celibat ålades dem först på 1200-talet.

Kungariket Sverige – kungar och adel

Det är oklart vilket område som behärskades av de kungar, som övergick till katolsk kristendom på 1000-talet. Likaså har historiker debatterat hur Sveriges s.k. enande under en kung med början under seklerna kring 1000-talet gick till. Resultatet blev att flera landskap förenades politiskt i ett landskapsförbund – ett Sverige med vida skogsområden som diffusa gränser. I detta land fanns släkter och enskilda med egendomar i flera landskap och på båda sidor riksgränsen.

Rikets politik utåt, med återkommande sjötåg (ledning) under medeltidens första sekler, syftade till att behärska handelsvägar och handelsplatser längs den öst-västliga traden. Legenden om Erik den helige berättar om ett första »korståg» till Finland strax efter 1150, och finländarna kom under sveakungens jurisdiktion med än fastare knytning till sveaväldet på 1200-talet. Nybyggare söderifrån trängde upp längs de norrländska älvdalarna, nya områden beskattades. De s.k. birkarlarna tog upp skatt från samerna. I Nöteborgsfreden 1323 fastslogs en gräns österut, mellan Finland och det ryska Novgorod.

1200-talet innebar stora förändringar, bl.a. med en ökad urbanisering. Seklet medförde också en anpassning av svenskt samhällsliv i riktning mot en kontinental modell med världsligt och andligt frälse: en rytteri- eller kavalleriadel organiserades under Magnus Ladulås (Alsnö stadga). Adeln var krigare och kom att så vara åtminstone fram till 1600-talets slut. Ridderideal och seder infördes som skulle jämställa svenska stormän med deras gelikar utomlands. Detta var en förändring som skulle prägla samhället under lång tid och som satte spår, märkbara ända in på 1700-talet.

Även ett andligt frälse hade uppstått, vars ledande medlemmar ofta kom ur samhällets övre skikt. Skattesystemet ändrades och en ny jordbrukande grupp, landborna, växte till. Trälldomen, som var på tillbakagång, avskaffades formellt på 1300-talet. Landskapens lagar skrevs ned – möjligt är också att de ändrades för att motsvara den nya tidens krav.

Inom bergsbruket anlätades tyska experter. Inflytandet från de tyska städerna i Hansa-förbundet stärktes genom att de tyska skepparna med sina ändamålsenliga fraktfartyg, koggarna, utmanövrerade de svenska (fr.a. gotländska) bondeköpmännen. Det tyska inflytandet kom i all högre grad att sätta spår i både språket och andra kulturyttringar.

Rimkrönikorna – en segerherrarnas tendentiösa historieskrivning, som dock ger små musikaliska glimtar (se s. 148 f.) – berättar om förändringar på den politiska arenan. Där skildras brödrastriderna mellan Magnus Ladulås söner, Magnus Erikssons regering, Kalmarunionen, Engelbrektsupproret och unionsstriderna under Karl Knutsson Bondes regentperioder och Sten Stures riksföreståndarskap.

I 1300-talets Sverige hade tyngdpunkten förskjutits till Svealandskapen. Landet framstår först nu som ett enat rike, med gemensam landslag och ny stadslag, om än med inbördes motsättningar mellan stormannafraktioner (där vi finner t.ex. lagmansdottern Birgitta) i bl.a. frågan om valrike eller arvrike. Kontinentala mönster börjar prägla samhället: kyrkans kanoniska rätt medförde nya idéer om enskilt ägande och enskild arvsrätt till jorden gentemot ättens företrädare. Vid seklets mitt kom den s.k. digerdöden, pesten som vid sekelmitten i samband med en agrarkris så hårt drabbade större delen av Europa.

Kungliga giftermål var politiska handlingar redan på denna tid. Före 1200-talet giftes svenska kungadöttrar bort till Novgorod och Polen, men senare ingicks allianser oftare med de nordiska grannländerna och tyska furstendömen. Detta beredde marken för en kortare tids personalunion med Norge och för den nordiska unionen (1397) som motvikt till Hansan, det tyska handelsförbundet som nu dominerade Östersjöhandeln. Motsättningar mellan unionens anhängare och motståndare bland svenska stormän ledde till återkommande strider mellan dessa fraktioner från 1430-talets Engelbrektsuppror och framåt. Unionen vacklade. I detta medeltidens slutskede, under Karl Knutsson (Bonde) och »Sturetiden» (1471–1520), utvecklades en patriotisk eller »tidig götisk» (Helander 1989) nationalism, en ideologi omhulad av motståndarna till unionen. Den satte spår också i kyrkosången (se s. 91, 115). För andra inom frälset övervägde unionens fördelar, och någon nationell identitetskänsla i nutida bemärkelse rådde knappast.

Latinets »natio» betecknade härkomst – vi har det ännu i de äldre universitetens studentnationer. Svenska studiosi i 1200-talets Paris skrevs emellertid in i nationen Dacia, som omfattade hela Norden. Språklig gemenskap har ansetts styra senare tiders nationalitetskänsla, men saknade troligen sådan betydelse då. Det fanns gott om fornsvenska dialekter. Svenska språket, som började påverkas av tyskan från 1300-talet och framåt, skilde sig påtagligt från vår tids »rikssvenska». Gränsdragningen mellan rikena var länge oklar. I vidsträckta gränsmarker utanför bebyggda trakter levde kringströvande samer med annan kultur än bofasta svear.

Även landskapen, lagsagorna, med sina möten till ting, var ett slags gemenskaper. Ätten var länge samhällets grundläggande enhet. Därom vittnar ättmedlemmars förköpsrätt till jord långt efter det att den med kyrkan inträngande uppfattningen om jorden som privategendom börjat tillämpas juridiskt. Ätten, byn, senare socknen får ses som bebyggelsens hjärta. Längre tog människor sina tillnamn efter gården och hembyn. Där hade folk i gemen sin hemvist, där korsades vägarna som ledde ut i världen. Det var i sådana gemenskaper och senare i städernas mer frivilliga sammanslutningar som medeltidens musikliv utspelades.

Städernas framväxt

Redan under vikingatiden fanns föregångare till städer, bl.a. Birka i Mälaren och Eketorp på Öland. Sigtuna, som anses vara den äldsta staden (1000-talet), följdes snart av Skara och Lödöse, Visby och Kalmar. I det nya Uppsala (Östra Aros) vistades kungen ofta i början av 1200-talet, innan Mälaren grundats genom landhöjningen och Stockholm därför blivit en av de viktigaste handelsplatserna. Mest intensiv var urbaniseringen under tiden ca 1250–1350. Städerna – till att börja med ett slags sammanträngda bondbyar vars invånare kombinerade hantverk och boskapsskötsel – fick självstyre och egen domsrätt. Dess borgare bedrev handel eller hantverk och ägde mark inom staden. Av skråväsendet som yrkesorganisation finns dock inga spår inom Sverige förrän vid 1400-talets mitt, då hantverkarämbeten är kända från Stockholm.

Till marknader och på torgdagar kom bönder med sina varor från landsbygden, eftersom det rådde förbud mot handel utanför tullarna (landsköp) från 1200-talets slut och framåt. Medeltidens slott, där hoven periodvis uppehöll sig, låg ofta intill handelsstäder som Uppsala, Söderköping eller Sigtuna. När kung eller slottsherre höll sig med lekare bör deras musik ha kunnat nå folket i städerna. Stadsmiljön borgade säkerligen för nya intryck även på musikens område, särskilt i större hamnar där varor från när och fjärran lastades och lossades. På kyrkliga festdagar bör de olika gillenas medverkan ha borgat för större ögon- och öronfägnad i processioner. Den täta träbebyggelsen medförde behov av ett vakthållningssystem: stadsvakter eller brandvakter patrullerade gatorna och deras rop indelade nattens faser. I övrigt tilläts inget »buller» och gatuliv nattetid.

Uppgifter om befolkningen i städerna under senmedeltiden finns i den typ av skatteredovisning eller kommunalskattelängder som kallas skotteböcker och som finns för Stockholm vissa år under senare delen av 1400-talet, eller i tänkeböcker (domstolsprotokoll). Sådana finns tidigast från Kalmar med sporadiska notiser under 1300-talets slut och framåt, vidare från Stockholm, Arboga och Jönköping särskilt gällande sent 1400-tal.

Vid medeltidens slut var ett ståndssamhälle etablerat med adel, präster, borgare och bönder, och ättensamhället hade i flera avseenden luckrats upp. Tyngdpunkten i näringslivet hade förskjutits från boskapskötsel till åkerbruk och malmbrytningen expanderat. Unionstiden var just över. Grunden till den nya tidens nationalstat var lagd. Denna förändring var förbunden med ett skifte i religionsutövningen, vilket kom att medföra nya föreställningar beträffande såväl jordiska som hinsides ting och så småningom nya musikytringar.

MUSIK TRADERAD OCH BEVARAD

I nom alla medeltidens samhällsskikt – liksom under senare århundraden – levde sånger och spelstycken i en gehörstradition, på samma sätt som på kontinenten. Delar av den höviska diktningen i Frankrike under trubadur- och trovärtiden (ca 1100–1300) bevarades i handskrifter, ofta med noter. Det är sånger med ett antal upprepade eller lätt varierade fraser (litaniatyp) som kallas *lais*, vidare refrängformer som *virelai*, *ballade* och *rondeau*. Under medeltidens slutskede har dessa sångdiktare sina efterföljare i s.k. minnesångare på tyskspråkigt område. Enstaka sånger och dansmelodier finns också bevarade i engelska uppteckningar. Traditionen från trubadurerna fortsatte i 1300- och 1400-talens Frankrike, då flerstämmigt tonsatta dikter i samma formtyper drog uppmärksamheten till sig. Italien hade på 1300-talet sina flerstämmiga ballate, *caccie* och *madrigaler*. Där fanns även andliga sånger, s.k. *laude*.

Belägg för sådan musik saknas på nordiskt område. Vi känner dock till ett slags musikutövning till vilken det är frestande att söka paralleller: de vandrande skalderna eller barderna, som under forntid och tidig medeltid vid nordiska småkungars hov framförde sina hjältepos, uppskattade av dem som besjöngs i sångerna eller vars förfäder förhålligades. Såväl sagor och berättelser som bilder utgör belägg för deras verksamhet (se s. 144 f.).

Även fransk *chanson de geste* är episk (berättande) sång, en genre där notskrift nästan lyser helt med sin frånvaro: ett enstaka nedslag är citerat i en berättelse (Ling 1983). Episka sånger har ofta utgjorts av långa dikter med många likformade versrader som sjungits till likartade melodiformler. Sådana sångberättelser har levt kvar in i vår tid i f.d. Jugoslavien, sjungna till ett stråkinstrument (*gusle*), med litet tonomfång och till en melodisk formel som varierar i sång och spel. Motsvarigheter finns på utomeuropeiskt område. I samtliga fall handlar det om sång och spel som memorerats gehörsmässigt, eller vad forskare kallar oral tradition eller tradering.

Ill.: Gunnar slår harpa, träsnideri på dopfunt i Näs kyrka, Jämtland. (Foto ATA.)

Ex. 1 a–b (höger sida):

Två versioner av melodin till »Clarum decus». Melodins slut har omformats i analogi med början, som man bäst kom ihåg, eller så har man bara varit van vid att slutet och början i strofiska sånger skall vara lika.

Ex. 2: Skillnader mellan versioner kan vara skenbara: texten kan ha anpassats olika till ett likartat melodiskt förlopp. Ett sätt att, liksom i senare folksång, glida över till nästa ton så att gränsen mellan tonerna blir s.a.s. »flytande», kan tänkas ha föranlett att en källa har t.ex. noterat G a, en annan G Ga eller Ga a. Kanske en källa bara meddelade melodins huvuddrag till stöd för minnet, medan en annan noggrant återgav stilistiska detaljer?

Ex. 3: När två melodier har varit mycket lika sinsemellan kan det ha lett till att den ena melodin mottagit drag från den andra, särskilt om de använts med samma texter. Här har skrivaren blandat ihop ett par melodier som använts till samma text – de har korsats i en likartad passage och en individuell version har uppstått. »Likhetens lag» har spelat utövarna ett litet spratt.

Musik i gehörstradition

Det var en ansenlig mängd texter och melodier som medeltidens präster och andra sångare hade att lära sig utantill. Möjligen präglas själva melodyperna av detta: det var lättare att minnas en fast struktur med återkommande formler och stående uttryck. Det går att påvisa underliggande melodiska mönster gemensamma för flera melodier eller melodityper, och likaväl som texterna rymmer stående vändningar kan det i en melodi dyka upp en formel som används i flera sammanhang, ungefär som ordspråk tillgrips för att bära fram hela tankestrukturer.

Vi kan föreställa oss hur en medeltida novis lärde sig ett sångstycke ur kyrkans digra repertoar. Först uppfattar han (eller hon) sången som en helhet och sätter den i relation till sångtyper som han redan känner till. Den kulturellt bestämda referensramen, minnen efter personliga erfarenheter, spelar in och hjälper till att strukturera sången, dess igenkännbara form, bekanta formler. Så blir sammanhanget meningsfullt.

Är det en komplicerad solosång ändras melodins detaljer lättare än i en unisont sjungen sång. Den kan råka få drag av melodier som hör hemma i likartade sammanhang, eller solisten broderar improvisatoriskt vidare över en bekant melodityp eller modell. Denna version av sången kan, om den skrivs ner i notskrift direkt ur minnet, skilja sig från en version med samma text, sjungen och nedtecknad någon annanstans: en lokal tradition eller individuell variant har uppstått.

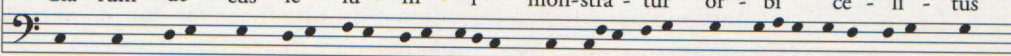
De kyrkliga sångerna lärdes, liksom andra sånger, vidare och sjöngs utantill (noter fanns dock att tillgå vid behov). I våra äldre handskrifter är sällan två versioner av ett och samma sångstycke exakt lika, vilket kan bero på att de sjöngs och skrevs ner ur minnet och inte kopierades ur andra böcker. En annan förklaring till mångfalden av melodivarianter kan vara att de har förts hit från olika delar av Europa med sina specifika traditioner. Men även i sådan musik som har präntats i vårt land – t.ex. sånger i rimofficier till svenska helgon – finns varianter.

I tidig medeltida kyrkosång kan de noterade styckena betraktas som toppen på ett isberg, enstaka nedslag ur en mängd gehörstraderad musik. Sången memorerades säkerligen inte i detalj, ton för ton, utan som ett formelsystem. När man hör en melodi är det som vid all annan varseblivning: en helhetsuppfattning föregår uppfattningen av delarna. Likt pelarna i ett brospann tjänstgör karakteristiska vändningar i melodin som hållpunkter i den övergripande strukturen. Början och slutet, melodins omfång, utgör dess »kontur».

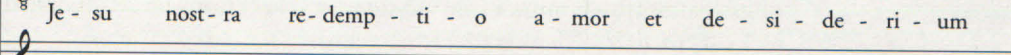
Hymnerna är strofiska sånger som sjöngs unisont. De skillnader som föreligger i källorna rör mestadels detaljer inom ett fixerat melodiskt förlopp (se ex. 1–3, härtill Moberg & Nilsson 1991). Avvikelserna uppträder gärna i mitten av sången eller perioden.

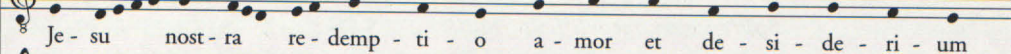

1a) Cla - rum de - cus ie - iu - ni - i mon - stra - tur or - bi ce - li - tus

1b) quod Chris - tus, auc - tor om - ni - um, ci - bis di - ca - tur ab - sti - nens.

2) Je - su nost - ra re - demp - ti - o a - mor et de - si - de - ri - um

 Je - su nost - ra re - demp - ti - o a - mor et de - si - de - ri - um

 Je - su nost - ra re - demp - ti - o a - mor et de - si - de - ri - um

 De - us cre - a - tor om - ni - um ho - mo in fi - ne tem - po - rum.

 De - us cre - a - tor om - ni - um ho - mo in fi - ne tem - po - rum.

 De - us cre - a - tor om - ni - um ho - mo in fi - ne tem - po - rum.

3) Urbs be - a - ta Je - ru - sa - lem dic - ta pa - cis

 Ti - bi Chris - te splen - dor pat - ris vi - ta vir - tus

 Ti - bi Chris - te splen - dor pat - ris vi - ta vir - tus

 vi - si - o que con - stru - i - tur in ce - lis

 cor - di - um in con - spec - tu an - ge - lo - rum

 cor - di - um in con - spec - tu an - ge - lo - rum

Minne och föreställningsförmåga hör samman. Inom varje genre av kyrkosång föreligger melodiska familjer; inom dessa familjer finns uppsättningar av melodiska formler och genretypiska strukturer som blivit utgångspunkter för nya melodier. Nya sångmelodier kan ha skapats som improvisationer över kända modeller (härtill Treitler 1974).

En skriftlig tradition förutsätter alltid en oral tradition jämsides. Detta framstår klart för den som vill rekonstruera en förlorad sångtradition, som den »gregorianska», endast med hjälp av de skrivna noterna. Skriften förmår inte – eller har inte ansetts behöva – återge allt i musiken. Den muntliga traditionen har garanterat sådant som tidsvärden, dynamik, tempo; kanske har språk, diktion och uttal också styrt utförandet. Men detta gäller även för vår tids notbundna musik där olika spelsätt förekommer sida vid sida: »stycket» finns i huvudsak nedtecknat, medan »stilen» traderas på gehör.

Spåren efter medeltidens musik

Ill.: Musikängel med portativ, medeltida altarskåp i Askeby kyrka (Östergötland).

Det källmaterial, som kan ge inblickar i medeltidens musicerande, är till både mängd och karaktär helt olikt det som finns från senare tider, och mycket är ännu outforskat.

Antydningar om musik kan skimra i arkeologiska fynd, i bilder, krönikor, lagar, domslut och andra texter. Men även från medeltiden och senare perioder finns arkeologiskt källmaterial. Bildframställningar, särskilt kyrkokonsten, och texter av varierande slag har sina tolkningsproblem och tolkningsmöjligheter.

Bevarade noter visar bara en liten del av den musik som förekom. Endast inom kyrkan fanns både behovet och resurserna att bevara melodier i skrift. På svensk botten (inklusive Finland) finns endast en medeltida profan sång (på latin) nedtecknad, således inga folkliga sånger eller låtar och inte heller någon hövisk musik liknande trubadursångerna. Men musiken och dess villkor, både den inom kyrko- och klostermurarna och den därutanför, speglas även i berättelser av skilda slag, i kvarlevor som musikinstrument, instrumentdelar och verktyg för instrumenttillverkning samt bilder av musicerande och dansande människor. Alla bilder får inte ses som verklighetstroga framställningar ur levande livet. Många av dem har uppenbarligen haft symboliskt syfte och åtskilliga är gjorda efter förlagor (se s. 157).

Berättande källor är t.ex. reseskildringar, krönikor o.a. historiska och litterära framställningar, brev, sagor och dikter. Räkenskaper, stadgar, lagar och protokoll kan ge information om musikutövarnas arbetsförhållanden och samhällsstatus, musikpedagogiska och musikteoretiska skrifter om musiktänkande och musikutförande. Det är dock ont om källor som berättar om svenska medeltida förhållanden. Och vem

skulle under medeltiden ha kommit på tanken att skriva ner sådant som var naturligt att bevara i minnet – galdrar, kväden, lekar, ramsor och visor?

Som belägg för musik i lagtexter citeras ofta Västgötalagens lekare-rätt, där en misshandlad lekare får en kviga som gottgörelse om han kan hålla den kvar med ett grepp i dess rakade såpade svans. Ett förbud kan vara symptom på ett utbrett beteende som man ville ändra och lagtexten har betraktats som belägg för att lekare förekom i landet. Men som på senare år har hävdats kan texten lika gärna vara ett lån från utländska lagtexter. Landskapslagens ord om lekaren kan därför endast tillsammans med andra, kompletterande kvarlevor tolkas som ett bevis för att lekare och gycklare drog omkring i Sverige.

I städers rättegångsprotokoll figurerar någon gång musiker när de begått eller utsatts för förseelser, men vi får akta oss för att därför tro att de var mindre laglydiga än andra grupper i samhället – det är ofta man finner det extrema, det ovanliga eller särskilt intressanta i källorna medan det alldagliga inte omnämns. Exempelen får tas som intäkt för att instrumentalister har existerat och hållit till i de större köpstäderna, kanske i tjänst hos någon storman.

En mer heltäckande bild får man genom att också studera musiken i de kulturområden som dåtidens svenskar kom i kontakt med och genom att jämföra förutsättningarna för musicerande i Sverige med förhållanden i andra delar av Europa som man vet betydligt mer om. Kännedom om människors liv och arbete i stort kan hjälpa oss att sätta in de belägg som finns i ett sammanhang och att förstå hur musikaliska yttringar kunde fylla en funktion under vardagens mödor och vid festliga tillfällen. Här kan jämförande forskning ge nya infallsvinklar. Sentida samhällen med liknande levnadsvillkor kan, använda som jämförelseobjekt, få oss att upptäcka annorlunda sidor av den historiska kultur som studeras. Resonemang på sådana grundvalar blir spekulationer som kan mynna i konstruktiva hypoteser. Tillsammans blir allt detta pusselbitar som forskaren har att tolka med försiktighet.

Olaus Magnus' *Historia de gentibus septentrionalibus* (1555) är en av de mest bekanta skildringarna av svenskt (och nordiskt) folkliv i äldre tider. Där omnämns även musikaliska inslag i vardags- och festliv bland allmogen – men inte så få skrönor har slunkit med i skildringen. (se ill. flerstädes i volymen). Beskrivningar kunde också ha tendentiöst syfte: krönikorna, av vilka Erikskrönikan och Karlskrönikan hör till de viktigaste, tillkom i politiskt propagandasyfte. Även vid tolkning av notskrifter, de allra viktigaste källorna för vår kunskap om äldre musik, är samma slags fråga relevant: vad tjänade just detta slags notation för ändamål?

Notskrifter

Från medeltiden fram till våra dagar har noter blivit vanligare och allt mer oundgängliga. Men bara några hundra år innan missionärerna kom till Sverige gällde vad teoretikern Isidor av Sevilla skrivit att »om människan inte behåller melodierna i minnet, så försvinner de, ty det går inte att skriva dem» (*Sententiae*, I). Mycket talar emellertid för att sångböcker med noter under tidigaste medeltid mest låg i klostrens och kyrkornas bibliotek som ett slags protokoll att tillgå vid behov. I skolan och under några års tjänst i koret fick blivande präster lära sig utantill de sånger de behövde kunna. Från senmedeltiden finns korböcker med stor notskrift, som ställdes upp i koret för att läsas av alla medverkande.

En historisk framställning om notskrifter brukar börja med s.k. neumer. I västra Europa hade denna notskrift utan linjer närmast spelat ut sin roll vid tiden för Sveriges kristnande. Notskrift på linjer kom i bruk på 1000-talet. Konsten att använda noter för att teckna ett melodiskt förlopp nådde således Skandinavien snart efter det att notskrift på linjesystem introducerades på kontinenten. Den notation som i Västeuropa och här i Sverige använts för kyrkosångerna är den som vi, efter not-huvudenas form, brukar kalla kvadratnotskrift (se s. 60). I nuvarande Tyskland (där neumerna höll sig kvar i praktiskt bruk allra längst) och i östra Europa användes andra slags notskrifter. Tysk notation var möjligen vanligare i den finska landsdelen med dess kontakter söderut, av bevarade bokfragment att döma.

Kvadratnotskriften kom att dominera i Sverige därför att de missionärer, som medförde de nödvändiga böckerna, kom från England och Nordsjöområdet. Därtill bedrev svenskarna under 1200-talet sina utlandsstudier huvudsakligen i Paris, där man använde denna notskrift. Först på 1300-talet begav sig studenterna till universitet i centrala Europa. Men vid det laget hade kvadratnotskriften fått fotfäste i Sverige, och ingen centraleuropeisk notskrift har satt nämnvärda spår i svenska medeltidskällor.

Koralnotation är den sammanfattande beteckningen för de notskrifter som på 1000-talet började utvecklas ur neumskriften. Ordet anger vilken musik skriften är avsedd för: koralen, sången i kyrkans kor. Koralnotationer i medeltida handskrifter kan vid första anblicken verka helt skiljaktiga från vår »moderna» notskrift, men principen som ligger till grund för tonhöjdsangivelsen är densamma.

Väsentligt är att dessa notskrifter var avsedda att bevara sång. De var intimt bundna till det sjungna ordet och har bl.a. tecken för flera toner i följd, utförda på en och samma stavelse (vokal). Dessa kombinationer kallas ligaturer (lat. »ligare», binda ihop). Vissa tecken, likvescenser, användes för diftonger och »flytande» eller halvvokala konsonanter.

Notlinjesystemet skulle visa sig innebära en revolution: minnet var inte längre enda lagringsmöjlighet för melodierna, och det blev lättare att lära sig en sång snabbt. På ett behändigt sätt kunde nu exakta intervall återges. Först användes en gul linje för c^1 och en röd för f – de övre tonerna i den diatoniska skalans halvtonsintervall. Senare började man dra linjer så att varannan ton i skalan noterades på linje, varannan på mellanrum. Fyra linjer var i regel vad som behövdes för att teckna ner en sång med normalt tonomfång; hade melodin endast kvintomfång (fem toner) räckte det med två linjer!

Som klaver användes tonbokstäver som f och c . Man skrev i lågt röstregister, lämpat för sång av män och möjligen pojkar. Även D -, b - och g -klav förekommer. Dessa klaver var vanliga i handskrifter från brittiska öarna eller nordvästra Europa. Engelsk notation har påverkat den svenska: » b » som klav påträffas ganska ofta i svenska handskriftsfragment, där också skrivtecken som »engelsk climacus» brukar förekomma. Däremot har vi i svenskan samma tonnamn som i tyskan, som skiljer mellan » b » och » h » (medan engelskan har » B flat» och » B »).

Nu kunde musiken också fixeras i detalj. Under 1100-talet och framåt utvecklades i Europa metoder att notera flera stämmor, vilket banade väg mot större polyfona strukturer än vad som tidigare kunnat improviseras. Med notskriften har alltså mänskligheten tagit ett steg mot idén om musikverket (härtill Ling 1983). Detta till trots finner man i källorna olika versioner av de enstämmiga kyrkosångerna, avskrivna efter olika förlagor eller nedtecknade ur minnet.

Kvadratnotskriften var inte en alldeles enhetlig notskrift. Samma grundtecken kunde utformas olika i olika skrivarskolor. Korálnotskrifterna saknar långt ifrån tolkningsproblem: de återgav inga tidsvärden. Melodins rytmik var alltså beroende av en gehörstraderad känsla för hur texten skulle sjungas.

Någon gång förekommer skrivfel i dessa ofta vackert präntade böcker, t.o.m. uppenbara notationsfel. Noterna (eller klaven) kan ha hamnat på fel linje under skrivandets gång, en ters för högt eller för lågt, så att melodin förvanskats. I vissa fall, då det rör sig om sekund- eller kvintransponering, kan förklaringen ligga i mutationsläran (se s. 62 f.). I andra fall är förklaringen troligen av medicinsk art: skrivaren kan ha varit astigmatiker. Glasögon, som uppfanns omkring år 1300, var fortfarande något av en sällsynt lyx.

Omkring sekelskiftet 1900 utgavs katolska kyrkans gudstjänstsånger. Dessa s.k. Vatikanutgåvor (*Graduale romanum*, *Antifonale romanum*, *Liber usualis*) innehåller revisioner av medeltida kyrkosång för praktiskt bruk, noterade med ett slags modifierad kvadratnotskrift. De utgör resultat av forskning av munkar i Solemnes, Frankrike. En senare utgåva är *Graduale triplex*.

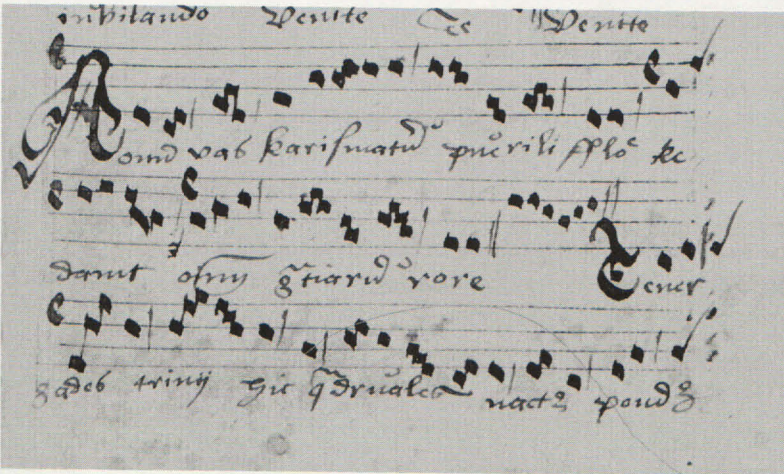

Ill.: Längre användes en pedagogisk metod där man fick föreställa sig ett notsystem omfattande hela tonområdet. Andreas Ornitorparcus (1517, 1609) har satt som klavbokstäver grekiskt gamma för G, f för f, c för c', g för g' samt dd för d². För kyrkosången behövdes i regel bara fyra av alla dessa linjer, men för en sång med större omfång kunde man mitt i melodin s.a.s. välja in andra linjer. I praktiken ser det ut som om klaven flyttades till en annan av de fyra utskrivna linjerna.

5a)

Ex. 5 a–b: Från ca 1500 användes en form av kvadrattnotation som tidigare kallades »degenererad». Här är nottecknen lika sinsemellan, rektangulära, lätt rombiska eller vägformiga med avgränsande kantlinjer. Ligaturer har ersatts av sammanbundna noter.

b)

Te - ner ga - des tri - vi - i hinc qua - dri - vi - a - les nac -

Post - quam i - ems ab - i - it in - fi - de - li - ta - tis flos

tus pon - dus stu - di - i fix - it in mo - ra - les.

vir - tu - tem pro - di - it no - ue dig - ni - ta - tis.

Ex. 5a: Antifonen om Nils Hermanssons skolgång, *Tener gades*, i 1500-talshandskriften *Liber Enebyensis ecclesie (MAB)*. 5b är en transkription av samma sång samt en Eskil-antifon med samma melodi. Översättning: »Sedan han som mycket ung blivit fullärd i trivium och därefter i quadrivium koncentrerade han sina studier till moral-läran.»

Ex. 6: Hexakorden och deras tillämpning i en dorisk melodi. Läraren uppmanar: Mutandum! (Byt hexakord!). Tonen h var den enda stamton som förekom i två former och med förtecken. Förtecknen är resultat av att h kallades »b durum» (hårt b) eller »b quadratum» (kvadratisk b) och b »b molle» (mjukt b) eller »b rotundum» (runt b). Hårt b skrevs med raka, hårda kanter och mjukt b med runda kanter. Engelskan har behållit beteckningen »b», medan tyskan och svenskan har infört olika bokstavs-beteckningar. Våra tonsläk-

Skolornas musikundervisning

I antifonen till Nils Hermansson (se s. 61) talas det om hans skoltid, då han förkovrade sig i »trivium» och »quadrivium». Vid katedraler och kloster traderades lärdomen till nya generationer. De svenska skolorna var utlöpare av en allmän-europeisk lärdomstradition som innebar studium av de »fria konsterna» eller vetenskaperna, »artes liberales», indelade i grupperna »trivium» och »quadrivium» och där undervisningen skedde på tidens lärdomsspråk, latin. Trivium innefattade grammatik, retorik och dialektik, medan musiken passade in i quadrivium tillsammans med aritmetik, geometri och astronomi. Dess plats bland skolämnena motsvarade dåtidens synsätt: »musica» var teorin, inte praktiken, och den var nära förbunden med matematik och talförhållanden. Syftet med utbildningen var entydigt: den var inriktad på prästyret. För sitt framtida yrke måste pojkarna lära sig också mässans och tidegårdens sånger.

Det var en gehörsmässig undervisning, utan böcker. Den samtida bildkonsten visar studerande som sitter på golvet (se ill. s. 273). Utantillpluggande var den grundläggande pedagogiska metoden, också i sångundervisningen. Ett monokord (instrument med en sträng) kunde användas som hjälpmedel för att åskådliggöra intervallens talförhållanden. Med ett flyttbart stall kunde strängen delas av i proportioner: 1:2 motsvarande oktavintervallet, 2:3 kvinten, 3:4 kvarten o.s.v. enligt uträkningar som tillskrivits Pythagoras och som lärdes ut medeltiden igenom.

Hexachordum durum

ut re mi fa sol la

Mutandum!

re fa etc.

Hexachordum molle

ut re mi fa sol la

Mutandum!

mi mi sol etc.

Hexachordum naturale

ut re mi fa sol la

la

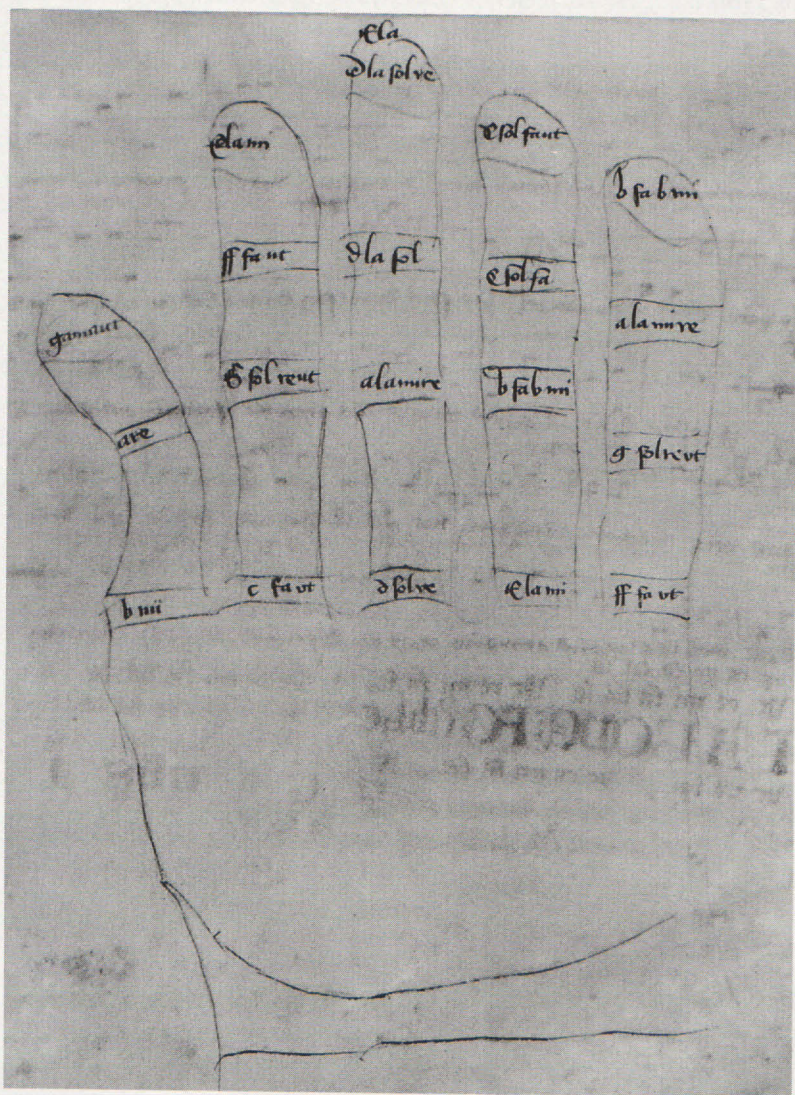
tens namn, dur och moll, härstammar alltså från dessa medeltida tonnamn. (Efter Lohr 1948; här till Ling 1983, s. 109.)

Vidare tillämpades solmisering, hexakordsystem och »Guidos hand» (efter den italienske munken Guido av Arezzo). Hexakordet (en stegvis följd av sex toner) användes som grundläggande enhet vid gehörövningar. Guido använde för sin undervisning en melodi till en latinsk hymn till Johannes döparen, »Ut queant laxis». Melodin var så kon-

struerad att varje melodisk fras börjar på en ny ton i skalan. Så fick hexakordets toner sina namn: ut re mi fa sol la («si» tillkom vid slutet av 1500-talet).

Dessa tonnamn betecknade inte fixerade tonhöjder utan var solmisationsstavelser, ett medel att orientera sig i ett större tonförråd. Många sånger hade ju större omfång än det sextintervall hexakordet representerade, och en sådan melodi gick inte att modellera in i ett hexakord. I sådana fall fick gossarna bygga på tonförrådet genom s.k. mutation, d.v.s. byta till ett hexakord i annat tonhöjds läge.

Ill.: För att tillämpa den invecklade hexakordläran och mutationstekniken användes fr.a »Guidos hand», som finns avbildad i så många teoritraktater från medeltiden, bl.a. i en svensk handskrift (UUB; C 55, fol. 42 v.) som funnits i Vadstena åtminstone omkring år 1410. Läraren lät varje ton i tonsystemet motsvaras av en led på handen och eleverna fick sjunga allt eftersom han pekade.

Det fullständiga tonsystemet, som räknades från G till e², rymde flera »d». Tonens fullständiga namn bildades av dess bokstavsnamn jämte samtliga solmisationsstavelser: för d: d-sol-re, d': d-la-sol-re, d²: d-la-sol.

Säkert är att sång var ett av de viktigaste skolämnena. Sången var ju ett betydande inslag i gudstjänsten. Till stor del var det djäknarnas sak att stå för gudstjänstsången i domkyrkan och, vid större fester, i småkyrkorna i skolstadens närhet. Efter sin utbildning skulle de ensamma ansvara för att allt gick rätt till i någon kyrka ute i stiftet.

Sången gav också inkomster till skolan och de studerande genom den s.k. sockengången, då pojarna gick ut och sjöng, dels i kyrkorna, dels i byarna för att tigga ihop förnödenheter. Hur viktig sockengången var för ekonomin visar det faktum att stadgor tillkom, framför allt på 1400-talet, för att reglera i vilka byar pojarna fick sjunga. En viss rivalitet tycks ha uppstått mellan djäknarna i angränsande skolor. Men sockengången var inte enda inkomstmöjligheten. I städerna kunde pojarna engageras av gillen eller av privatpersoner: »liksång», musik vid jordfästningar (då man alltid velat kosta på lite extra) kom senare att bli en lukrativ syssla (se vidare om sockengång, liksång och ostiatimgång s. 297 f.).

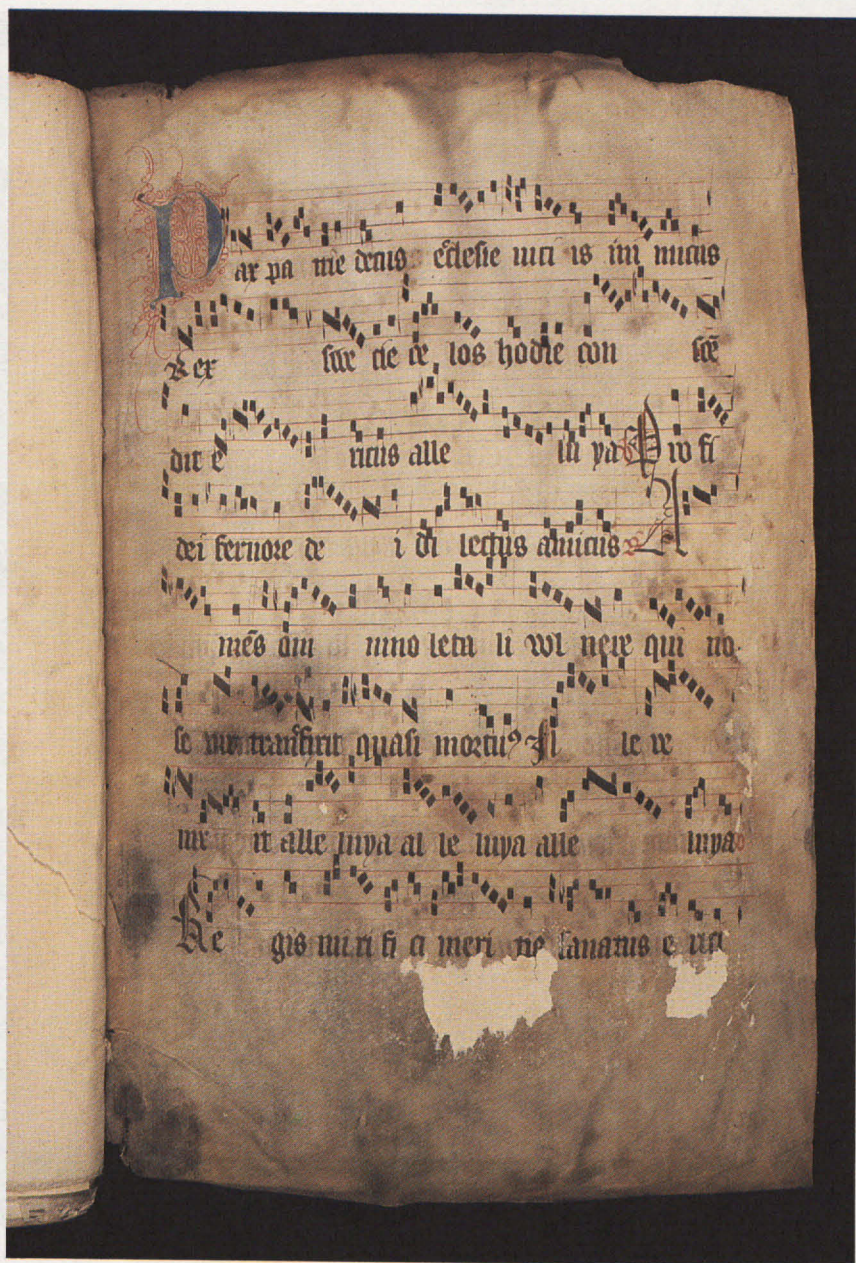
Hur många skolgossar som medverkade tillsammans med munkarna eller katedralens präster då mässan och tidegården sjöngs i koret är svårt att uttala sig om. Antalet studerande skiftade troligen avsevärt från år till år. Elevförteckningar från medeltidens skolor finns inte bevarade, och det är därför svårt att känna de studerandes sociala bakgrund, i den mån de inte gjorde sig bemärkta genom att uppnå höga kyrkliga poster. En sådan man var borgarsonen Nils Hermansson, men många som gjorde karriär i den kyrkliga hierarkin var yngre söner till adelsmän.

Många slogs ut i den hårda skolningen, där riset och färlan var till för att användas. Den som inte fullföljde prästutbildningen kunde ändå få sin utkomst som klockare på landsbygden. I detta yrke fick han inte bara sköta klockringningen utan också assistera sockenprästen i koret. På så vis hade han, trots avbrutna studier, nytta av vad som inhämtats under tiden i katedralskolan.

Ill.: Ur handskrifternas anfangerblickar ibland medeltida profiler. Alleluia-vers för S:t Martins dag (RA; omslag till Gästrikland 1607:7, årlig ränta). (Foto Kurt Eriksson.)

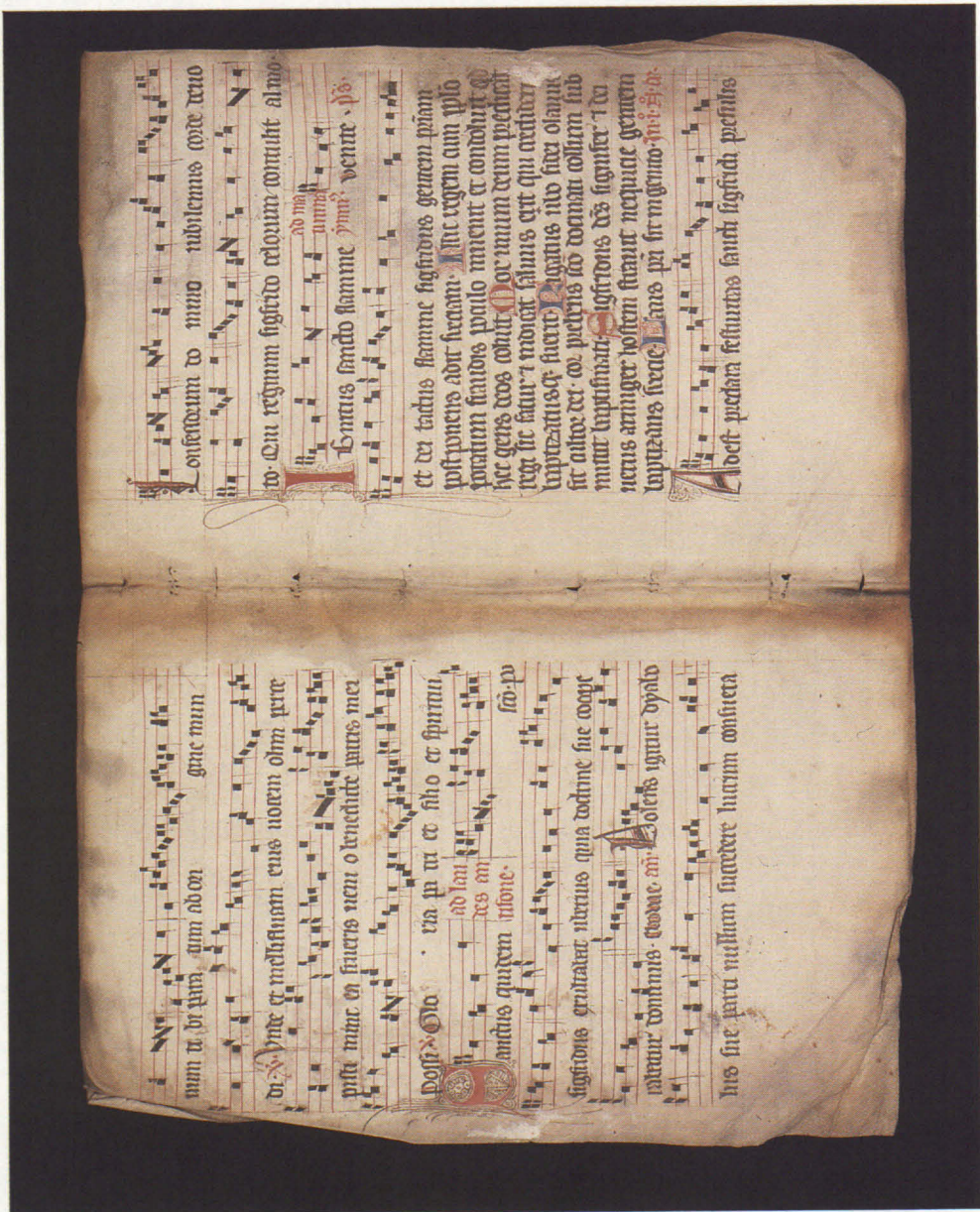

1: Responsoriet »Pax patrie» till S:t Erik (Fred åt fosterlandet; transkription ex. 2:7, s. 93) i ett blad ur ett antifonarium skrivet på 1300-talet, förmodligen i Uppsala stift. Bladet har liksom många andra fått tjäna som omslag till räkenskaper. (RA; ANT 191, Västmanland 1615:4 Kvittenser m.m.)
(Foto Kurt Eriksson, RA.)

II: Delar av det äldre Sigfridsufficiet **CELEBREMUS** i kvadratnotskrift ur ett breviarium från omkring år 1400. (RA; avtaget pergamentsomslag till Hälsingland 1573:1; BR 420.)
 På högra sidan »Confessorum Domino» (Bekännarnas Herre), invitatorium till matutinen (modus 2, se transkription, ex. 2:15, s. 114) hymnen »Ignitus» och del av första matutinantifonen (modus 1). Röda och blå bokstäver i varannan hymnstrof antyder växelsång av körhalvor. Till vänster slutet av responsorium 9 och två laudesantifoner med typiska drag av modus 1 resp. 3. För att kunna sätta den vackra initialen i kanten på ny rad (Sanctus, Ignitus) har man avslutat en del sånger i slutet av samma nya rad. (Foto Kurt Eriksson, RA.)

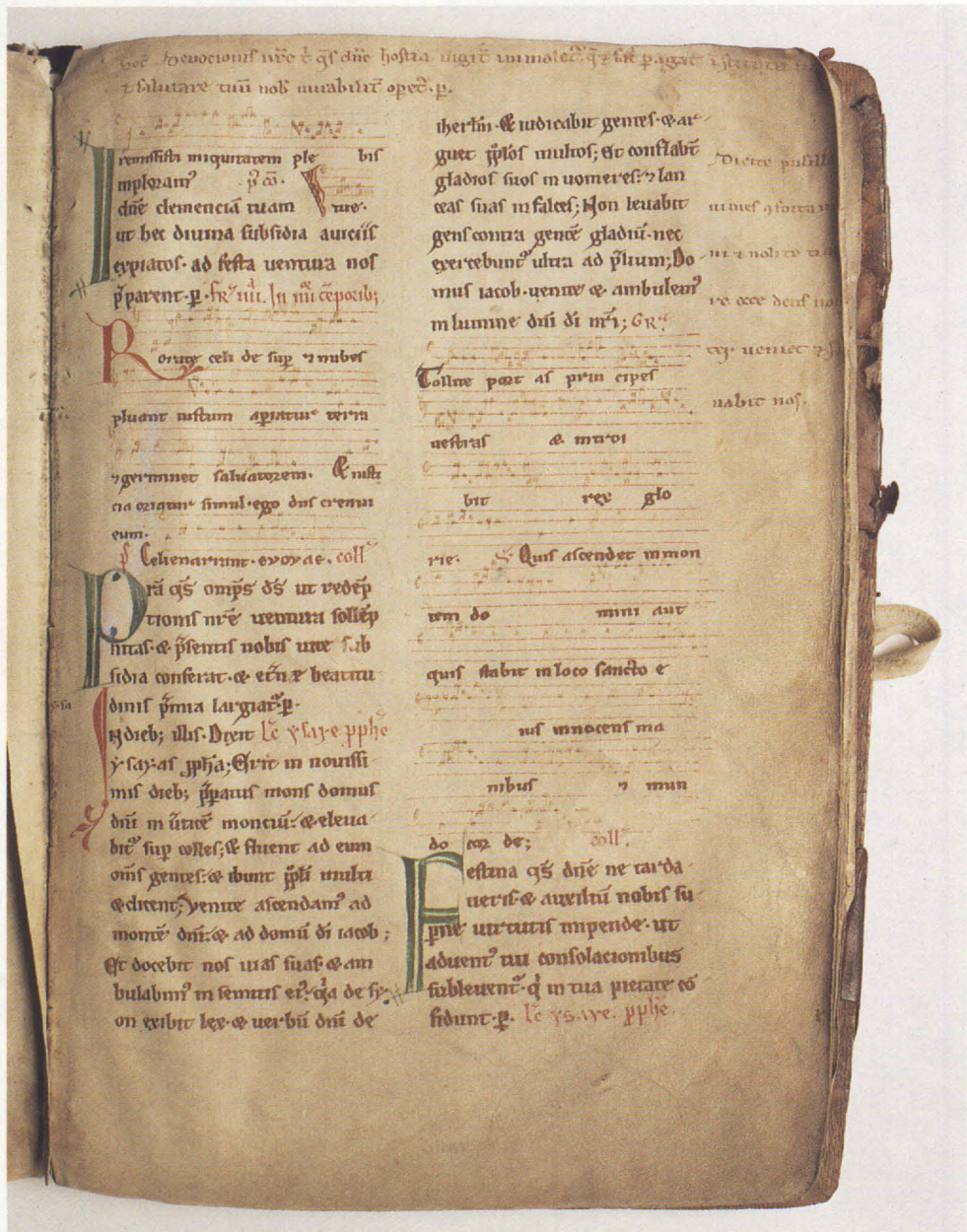

Imper salu ∞ ∞ tem
 sumpta est ps pms regna
 on passus est rex glorie
 ue est ista ps pms dñe
 urgo pascere angelos
 Maria virgo ad dñm ai

in ordine ps ad te leuam
 cuncta ps in conuerso
 ultra es ps pms cepung
 am ∞ letaris ps pms
 qua glorifica lue ps pms
 a ∞ ps pms magnum

III: Ett s.k. *directorium chori* från Vadstena kloster (UUB; C 458), skrivet år 1518 av nunnan Anna Girmundsdotter (se även ex. 24, s. 134). Ett *directorium* var ett slags katalog över de liturgiska sångerna. Här ett uppslag med delar av CANTUS SORORUM; nederst till höger början av antifonen »Maria Maria« (se ex. 2:21, s. 131).

IV. Vallentuna-boken i Statens historiska museum innehåller ett fragment av en medeltida mässbok från Uppland, skriven omkring år 1198. Denna sida innehåller en del av mässliturgin under adventstiden i tidig kvadratnotskrift. I textstyckena finns interpunktionstecken till ledning för den som skulle kantillera. Enligt en forskare utgår den tidiga notskriften, neumerna, från sådana interpunktionstecken (Treitler 1984). Enligt andra kan accenttecken eller sångledarens rörelser med handen (s.k. cheironomi) ha givit upphov till notskriften. (Foto Bengt L. Lundberg, RA.)

v. Bonad (detalj) från Skogs kyrka, Hälsingland från 1200-talet (Statens historiska museum).
Motivet är en stavkyrka med klockstapel. Klockorna hanteras av tre ringare och inne i kyrkan urskiljer man både officiant och kyrkobesökare.

vi. Marie kröning med flankerande musikänglar (se detaljer s. 121 och 123).
Medeltida altarskåp i Risinge kyrka, Östergötland. (Foto SMA.)

VII. Slaget vid Stiklestad med pipare och trumslagare, målning i altarskåp av Lars snickare 1514, Värmdö kyrka, Uppland. (Foto SMA.)

VIII. Dansen kring guldkalven, kalkmålning av Albertus Pictor i Härkeberga kyrka, Uppland.
(Foto SMA.) I Albertus' version av Israels barn som dansar kring guldkalven trädes en medeltida
ringdans till tonerna av en uppländsk säckpipeblåsare.

IX. Valvänglar i Tolfia kyrka (Uppland) med luta och nyckelharpa, kalkmålning av Eghil från början av 1500-talet. (Foto SMA.)